

९३
१२

अथ

९३
१२

ग्रन्थनामः-	“प्रश्नोपनिषद्भाष्यविवरणम्”	Prashnoupāniṣha Bhāṣya Vivaraṇam
कारिनामः-	‘नारायणेन्द्रसरस्वती’	Narayanendra Saraswati
विषयः-	अद्वैतवेदान्तम्	Advaitam

892

२३
१३

अथ
प्रबोधिनि प्रभाषा विवरणम्

१३
१२

१२०

॥ प्रभाषा नारायणेंदी ॥

नर

✓

नारायणेंद्रसरस्वतीरचितम्

१५

श्रीगणेशाय नमः. आद्यर्वे लो ब्रह्मादेवानां मित्यादिमंत्रैरेवात्मतत्त्वस्य निर्णितत्वात् तत्रैव ब्रह्मणेन
तदभिधानं पुनरुक्तमित्याशंक्य तस्यैवेदविस्तरेण प्राणोपासनादि साधनसाहित्येनाभिधानाभ्युपेय
रुक्त्यमिति वदन् ब्राह्मणमवतारयति. मंत्रेति विस्तरेति मंत्रे हि द्वे विद्ये वेदितव्ये पराचैवापराचेति. उक्ता तत्रा
पराचरुवेदाद्यभिधेयेत्युक्तं. सा च विद्या कर्मरूपा उपासनेरूपा तत्र हि तीयाद्वितीया तृतीयप्रश्नाभ्यां विवक्ष्य
यते. आद्या कर्मकां देवि वृत्तेति नेह विवक्ष्यते. उभयोः फलं तु ततो वैराग्यार्थं प्रथमप्रश्ने स्पष्टीक्रियते. प
रविद्या च अथ परायया तदक्षरमधिगम्यत इत्युप. त्रमा कृत्स्नेन मुंडकेन प्रतिपादिता. तत्रापि यथा सुदी
प्तादि ल्यादि मंत्रद्वयोक्तार्थस्य विस्तारार्थं चतुर्थः प्रश्नः. प्रणवो धनु रित्यत्रोक्तप्रणवोपासनविवरणार्थं
पंचमः प्रश्नः. एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिना शेषेण मुंडकेन उक्तस्यार्थस्य स्पष्टीकरणार्थः. षष्ठः
प्रश्न इति. इदं ब्राह्मणं तदिह स्तरानुवादीत्यर्थः. अतएव विषयप्रयोजनादिकं तत्रैवोक्तमिति नेह
पुनरुच्यत इति बोध्यं. आख्यायिकायाः ब्रह्मचर्यतप आदि साधनविधानं पुरा कृत्य स रूपे
ण प्रयोजनानंतरं चास्तीत्याह. ब्रह्मचर्यादि साधनेति. सौम्यिणीति वक्तव्ये देव्यं कौंदसुमि
त्यर्थः. युवप्रत्यय इति कृत्यस्य युवापत्ये विवक्षिते फक् प्रत्यये तस्यायनादेशो च कौत्यायन इति ति
द्वितीत्यर्थः. ब्रह्मपराणं पुनर्ब्रह्मन्वेषणमयुक्तमित्यत आह. अपरं ब्रह्मेति. न न्वपरं ब्रह्म
न्वेषणं नैवे पुरुषार्थसिद्धेः किं परं ब्रह्मन्वेषणेनेत्याशंकते. किं नदिति. तस्य कोतिशय इ

त्यर्थः. तस्या नित्यत्वेन तत्प्राप्तेरप्यनित्यहेतुत्वेनाऽप्युक्त्यर्थत्वात्परस्यैव नित्यत्वात् तत्प्राप्तेस्तद्वा
नमात्रस्यैव नित्यत्वाच्च तस्यैवान्वेषणीयत्वं नित्यपरस्वरूपकथनेनाह. यदिति. परं ब्रह्मा
न्येषमाणानां कोतिशाय इत्यत आह. तत्प्राप्त्यर्थमिति. तत्प्राप्त्यर्थं तदधिगमायेतदन्वेषणं कुर्वतो
यथा कामं पतिष्याम इत्येवमभिप्रायेणेत्यन्वयः. समिदिति. समिद्वद्वयं यथा यो ग्यं दंतकांछा
द्यपहारेण लक्षणांश्च तथा पीत्यस्य तपसेत्यतः पूर्वमन्वयः विशेषज्ञो ह्यस्य पूर्वत्राप्यन्वयः. नि
र्गुणमर्थमाह. यदिष्यति. प्रज्ञानाद्यर्थत्वाभावहेतुमाह. प्रश्नोति. अत्र इति शब्दोऽध्याहार्यः.
सर्वं प्रश्नानां निर्णयादज्ञानाद्यसंनवादित्यर्थः. परं ब्रह्मान्वेषमाण इत्युपक्रान्ते अस्मिन्ने
ह प्रकरणे प्रजापतिकर्तृक प्रजासृष्टि विषयप्रश्नप्रत्युत्तेयो रसंगतिमाशंक्य प्रश्नप्रत्युत्ति
रूपायाश्च ते स्तात्पर्यमाह. अपरं विद्येति. तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोकः इति समुच्चितकार्यस्य ब्रह्मलो
कस्य अथोत्तरेणेति तद्गते देवमानमार्गस्य चेद्वद्वयमाणत्वादित्यर्थः. इदमुपलक्षणां केवलं कर्मणां
चेत्यपि द्रष्टव्यं केवलं कर्मकार्यस्यास्यापि चंद्रलोकस्य तद्गतेऽपि चृयाणस्य च तेषामेवैष ब्रह्मलो
कः प्रजाकामादाक्षिणं प्रतिपद्यंत इति वद्वयमाणत्वादिति यद्यपि इदमपि परब्रह्म जिज्ञासा अत्र
सरे असंगतमेव तथापि केवलं कर्मकार्यस्य समुच्चितकर्मकार्यस्य विरक्तस्यैव तत्राधिकार इति
ततो वैराग्यार्थमिदमुच्यते यद्यपि सुखतः सृष्टिः प्रतीयते तथापि तदुक्तौ प्रयोजनभावात् सृष्टिबुक्तव्याजे

इति

स.भा.ना.

आप.

नापरविद्याफलमेवात्रोच्यते इति भावः. प्रश्नप्रतिवचनं चेत्पिदृष्टव्यं ताभ्यामेव तदुक्तेरिति
 तस्मै सहो वा चेति प्रतिज्ञातं विशेषतो दर्शयति. तदप्यकरणयेति. आद्यस्य सनित्यस्य प्रजाकामः
 सन्नित्येव यः. यथोक्तकारीति. ज्ञानकर्मसमुच्चयकारीत्यर्थः. तद्भावभावित इति. प्रजापतिर
 हं सर्वमेत्युपासना कार्त्तुनप्रतिभावनयुक्त इत्यर्थः. पूर्वकच्यीयतद्भावभावित एतत्कस्यादौ
 हिरण्यगोमर्त्तनानिर्वृतः प्रजापतिः सन्प्रश्नात्प्रजाकामः सन्ततयः जन्मान्तरभावितं ज्ञानं क
 र्तिप्रकाशितार्थविषयं प्रत्यक्षं अन्वालोचयन्ति तादिना तत्संस्कारमुद्बोध्य ज्ञानमुत्पादितवानि
 त्यन्वयः. तत्र प्रथममादित्यचंद्रोत्पादनेन तद्भावमापद्य पश्चाच्चंद्रादित्यसाध्यसंबन्धसमा
 वमापद्य एवमेव तदवयवापनद्वयमासपक्षद्वयद्वारा तद्भावमापद्य तत्तत्साध्यश्रीत्याद्यन्तर्भा
 वं देतो भावं चापद्यते नरेन सा प्रजाः सृजेयमित्येवुन्निश्चित्य प्रथमं रयिप्राणशब्देन चंद्रसूर्य
 द्वंद्वमुत्पादितवानित्या चयः तत्र प्रथममादित्यचंद्रोत्पादनेन तद्भावमापद्य पश्चाच्चंद्रादित्यद्वंद्वं स
 रवमिति. रयिशब्देन धनवाचिना नोऽयज्ञातं तद्वत्त्वो नोऽयसो मकरणात् तत्तत्तत्तत्तद्द्वारा स्य श्री०
 सोमोपलभ्यत इत्याह. रयी चेति. एवंप्राणशब्देनापि अहंबैश्वानरो नृणां प्राणिनां देहमाश्रितः प्रा
 णानां समायुक्तः पचाम्यभिमिति स्मरेत्तैः प्राणसंबन्धद्वयैः भोक्ता उच्यत इत्याह. प्राणं चेति.
 अग्निं सोमं च रंतां तर्जतत्वेन अंडोत्पत्त्यनंतरमुत्पन्निरित्याशयेनाह. अंडोत्पत्तीति. उद्यंतं

२

वा वादित्यमिदं समासेहतीति श्रुतेः. सूर्याग्नौरेकत्वमभिप्रेत्य अग्निः सूर्यपदेनाह. सूर्या चंद्रमसा
 विति. रयिप्राणो श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे इत्याह. तत्रादित्य इति. प्रजापतेरेव संबत्सरादि प्रजापत्येति
 स्रष्टुर्वक्तुं रयिप्राणयोः संबत्सरस्रष्टुः प्रजापत्युपादानकत्वात् प्रजापत्यात्मत्वमाह. तदेतदेकमि
 ति. कथमेकस्यात्ता न चेति चेदइत्याशं कृतस्येव गुणभावाविवक्षया नार्हत्वमिति भेद इत्याह. उलेति.
 रयिप्राणयोः कथं प्रजापत्यात्मत्वमिति शंकते. कथमिति. तत्ररयेः सर्वस्मिन् कत्वात् प्रजापतित्वमित्याह. रयि
 रिति. अमूर्तस्यापि वाच्यादेः केनचिद. द्यमानत्वाद्रयित्वमित्यर्थः. ननु मूर्तामूर्तयोरन्तर्गतयो रूपायोरपि र
 यित्वे अन्तर्मेवरयिरितिकथमुक्तमित्याशंक्य मूर्तामूर्तविभागमकृत्वा सर्वस्य गुणभावाविवक्षायां सर्वरयिमात्र
 रित्युच्यते. यदा तु उभे विभज्य गुणप्रधानभावेन विवेक्ष्यते तदा अमूर्तेन प्राणेन मूर्तस्याद्यमानत्वा नमूर्तस्ये
 वरयित्वमित्याह. तस्मादिति. रयिशब्देन तस्यान्तरस्य प्रजापतित्वार्थं सर्वात्मत्वमुक्त्वा प्राणस्यापि तदर्थमेव
 सर्वात्मत्वमुच्यते. अथादित्य इति वा कोनेत्याह. तथेत्यादिना. यच्चोद्यंतदपि प्राणो तो सा प्राणोपि सर्वमेवेति
 सर्वात्मक इत्यर्थः. स्वप्रकाशेनेति स्वकीयप्रकाशेन स्वभयेत्यर्थः. अन्तर्भूतानीति यद्यपि प्राणस्याहंत्वमुक्तं प्र
 तथापि रयिर्वा एतत्सर्वमित्यत्र मूर्तस्य प्राणस्यापि गुणभावाविवक्षया नृत्वमुक्तमिति तथोक्तं स्वात्मावभा
 सति स्वात्मप्रभासूपेषु रश्मिभित्यर्थः. व्यासत्वादिति संबंधत्वादित्यर्थः. तस्य प्रत्यक्षत्वमाह. स एव इति. वैश्या
 नर इति. नरा जीवाः विश्वे च ते नराश्च विश्वानराः स एव वैश्वानरः सर्वजीवात्मक इत्यर्थः. विश्वरूपः सर्वप्र
 पंचात्मक इति भेदः. उक्तं वस्त्विति. आदित्यस्य उक्तमाहात्म्यमित्यर्थः. विश्वरूपमित्यादि द्वितीयां तानां सहस्र

रश्मिरित्यादिप्रथमां तानां रसामानाधिकरण्येनान्वयायोगादध्याहारं कृत्वा वाक्यभेदेन व्याचष्टे. स्वात्मानमि
 त्यादिना समिश्रुनमुत्पादयत्तदुत्पत्तं मिश्रुनमुपसंहरति. यश्चासाविति. यश्चासौ चंद्रमा; यश्चा मूर्ति; प्राणस्तदेकं
 मिश्रुनं सर्वसर्वात्मकमित्यन्वयः. एतौ मे बहुधा; प्रजा; कुरिष्यत्तदुत्पत्तं तत्केन प्रकारेणेति पृच्छति. कथमिति. रयिः
 प्राणयोः संवत्सरादिद्वारा प्रजास्तदुत्पत्तिरिति. उच्यते इति. तदेव मिश्रुनमेव संवत्सरः कालः स च प्रजायति; प्रजा
 यत्यात्मकमिश्रुननिर्वर्त्यत्वादित्याह. तन्निर्वर्त्यत्वादिति. तदुपपादयति. चंद्र इति. चंद्रनिर्वर्त्यस्ति शुभः. आदित्य
 निर्वर्त्यः स होरा ज्ञानीति विज्ञातं निर्वर्त्यत्वेऽपि कालस्य कथं तदात्मकतेत्याशंक्यकार्यकारणयोरभेदादित्याह.
 तदन्येति. न केवलं तिथ्यादिद्वारा चंद्रादिनिर्वर्त्यत्वं संवत्सरस्य किंतु अयनद्वयद्वारा पीतवर्तुं तस्यत्यने
 इत्यादि वाक्यं तत्प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे. तत्कथमिति. चंद्रादित्यनिर्वर्त्यत्वं कुतो हेतुं तदादित्यर्थः. केवलं कर्मिणां
 लोकां विदधदक्षिणेन याति शानयुक्तं कर्म वतां लोकां विदधदुत्तरेण यातीत्यन्वयः. सवित्रेऽप्युपलक्षणां चंद्रस्या
 मिज्येष्टादि दक्षिणायनं मार्गशीर्षादिरुत्तरायणमिति श्रुतिबुद्धिसिद्धेः. ततश्च कर्मिणां लोकां विधातुं तयोर्दक्षिणे
 उत्तराभ्यांगमना तन्निमित्तत्वाच्चायनद्वयप्रसिद्धेस्तन्निर्वर्त्यत्वं तयोरेव पोरिति तद्वारा संवत्सरस्यापि तं निवर्त्यत्वमि
 त्यर्थः. चंद्रादित्ययोः कथं लोकविधायकत्वमिति पृच्छति. कथमिति. चंद्रादित्यनिर्वर्त्यदक्षिणे उत्तरायणद्वारा लोकप्राप्तेः
 प्राप्यस्य लोकस्यापि चंद्रादित्यात्मकत्वाच्च तयोस्तद्विधायकत्वमिति तद्वेवा इत्यादिवाक्येन परिहरति. तत्र चेति.
 इहं चेति. अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनं. आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इहमित्यभिधीयते. वापीकूपतराकादिदे
 वतायतनानि च. अन्नदानमाराधनं. पूर्वमित्यभिधीयत इति. तयोर्भेदः. कृतमित्युपासत इति कृतशब्दोपरितनमि

नि शब्द इत्युत्तरे इति पूर्वशब्दोपर्याकृष्याः प्रादिशब्दपर्यायतया व्याचष्टे इत्यादीति दत्तमादिशब्दार्थः कृत
 मेवोपासने कार्य मेवानुतिष्ठतीत्यर्थः इदं च विशेषणं पुनरावृत्तौ हेतुतयो संकृतरूपे दृष्टादिजन्यलोकोद्देश्यमपि
 कृतत्वेनानित्यत्वात् पुनरावृत्तिरित्याह कृत रूपत्वादिति पुनरावृत्तौ तत्र वाक्यं प्रमाणावृत्तिः इमं लोकमिति अथे
 तिमार्गं तरारं भाष्यं शब्दः प्रजापत्यात्मकविषययेति तत्रादात्म्यविषयेत्यर्थः प्रादित्यमभिजयं स इति पूर्वम
 चयार्थमुक्तमिदानीं व्याख्यानार्थमुक्तमिति इदं व्यसामान्यमिति समष्टिरूपमित्यर्थः विद्यावतामिति कर्मो न
 धिकारिणामतएव केवलोपासनवतामित्यर्थः कर्मिणं च ज्ञानवतामिति समुच्चयवतामित्यर्थः ननु केवलं
 कर्मिणामप्यादित्यत्रास्तौ प्रपुनरावृत्तिर्भविष्यतीत्याशंक्यतेषामादित्यत्रासिरेव नास्तीति वक्तुं इत्येष इति वाक्यं
 व्याचष्टे इति यस्मादिति तस्मात्तेषामादित्यत्रासिरेव नाशंक्येति शेषः यदा तस्यायने इत्यारभ्य इत्ये निरोध इत्येतं प्र
 तिवक्तुं अथ नयो रयि प्राणरूपत्वप्रतियादनपरतया व्याख्येयं तथा हि संवत्सरस्य रयि प्राणमिथुननिर्वृत्तत्वे
 रयि प्राणरूपत्वं वक्तुं अतः केयमिति पृच्छति तत्कथमिति तदवयवयोरयनयोस्तद्रूपत्वं वक्तुं तयोः प्रथमं सिद्धिमाह
 तस्येति प्रसिद्धिमेवाह यान्यामिति एवमपि कथं तयोस्तदात्मकत्वमित्याह कथमिति दक्षिणायनस्य रयि त्वं
 वक्तुं कर्मिणं रयिरूपचंद्रनिर्वर्तकत्वमाह तत्रैति यत्र चंद्रो लोकमिति सोमरूपशरीरमित्यर्थः त
 स्य कर्मकृतत्वं पुरावृत्त्या साधयति कृत रूपत्वादिति रयिरूपचंद्रस्य दक्षिणायनद्वारा प्राप्यत्वात् तस्यायनस्य त
 दंतर्जाव इति वक्तुं तस्य कर्मिणि प्राप्यत्वमाह यस्मादिति एवं च तस्य रयि त्वं सिद्धमिति आह एष इति पितृया
 लोपत्वसिद्धिरिति तत्प्राप्य इत्यर्थः ततश्च तदिशेष एव स्यायनस्यापि रयि त्वमित्यर्थः इदानीं मुत्तरायण

ख

प्र

स्य प्राणत्वमाह. अथेति. प्राणरूपादित्यप्रापकत्वात् उभे रायणस्य तस्यापि प्राणत्वमिति. संवत्सरस्य रयि प्राणमि
 शुनात्मके त्वमिति तत्कार्यत्वं युक्तमिति भावः. अस्य रयि चंद्रवैलक्षण्यमाह. एतद्वा इति. इतरत्सर्वसमानं.
 अस्मिन्नर्थे इति. संवत्सरस्वरूप इत्यर्थः. एवं कल्पनेति. पंचधा कल्पनेत्यर्थः. जनयित्वा इति. संवत्सरस्य कला
 त्वस्य सर्वजनकत्वादित्यर्थः. सामानाधिकरण्यबहुवृद्धितया व्याख्यायक्यधिकरणबहुवृद्धिर्वेत्याह. प्रा
 णं चेति. अवयविकरणमिति. अवयवित्वेन कर्णमित्यर्थः. पक्षद्वयेणैकैवार्थः. शुक्ले कति इति. प्रा
 णरूपादंतीरक्षलोकादित्यर्थः. अन्यथा स्फूर्तलोकात्परस्य चतुर्थत्वेन तृतीयस्यामित्यनन्वयोपपत्तेः.
 उदकवन्तमिति. प्रादित्याज्जायते वृद्धिरिति स्मृतौ रित्यर्थः. अन्ये इत्यस्य पूर्वीर्द्भगतेन प्रादुरित्यनेन
 संबंधः. उ इति तु शब्दसमानार्थनिष्ठातः. परे तु तमेव विचक्षणमादुरित्यन्यः. किमित्यादुरित्यत आ
 ह. सप्तचक्र इति. तस्मिन् विचक्षणे सप्तचक्राद्यात्मके सर्वमिदं जगदर्थितमित्यादुरित्यर्थः. तद्वयेपि किद
 शौर्ध्रभेद इत्यत आह. यदिति. पूर्वमते क्रतूनां पादत्वकल्पनया मासानामवयवत्वकल्पनया प्रादित्यात्म
 ना संवत्सरकाल एवोक्तः. द्वितीये तु हेमन्तदिशि रो यथ कृत्स्न्यवर्णनं क्रतूनां परस्वकल्पनया संवत्स
 रस्य परिवर्तनगुणयोगेन चक्रत्वकल्पनया काल एव प्राधान्येन सर्वाश्रयत्वेन च स एवोक्तः. पक्षद्वये
 न पिगुणभेदे कल्पनाभेदेन च भेदः न धर्मभेद इत्यर्थः. कारणत्वे प्रलोकोक्तं जगदाश्रयत्वं हेतुमाह. यस्मि
 न्निमि. संवत्सरस्यापि मासा हो रात्ररूपव्यतिरेकेण प्रोक्त्यादिजनकत्वाभावात् तस्य मासाद्यात्मत्व
 माह. स एवैति. यथोक्तेति. संवत्सररूपः रयि प्राणमि शुनात्मक इत्यर्थः. शुक्ले केषां पोरयि दर्शयते

ते विद्यंत इत्यर्थः उक्तमर्थं श्रुत्वा रुढं करोति इति शब्दः रयिः पूर्ववदिति रयिरन्नचंद्रमा इत्यर्थः अहः पूर्णलोके प्रसंगादहिमेयु न निषेधात् प्राणमि प्रकृतमिति

स्य

मासादि कर्मानुष्ठा न दर्शना शस्मादेत क्रुष्यदुत्यादिवाक्यमनुष्यपन्नमित्याशंक्य शुक्लस्थ प्राणत्वं लक्षा
नरुत्तति परतया व्याचष्टे यस्मादिति यस्मात्प्राणमेव सर्वात्मकमेव पश्यति यस्मात् प्राणव्यतिरेकेण ह
प्रपक्षस्तेनैतस्मादित्यन्वयः प्राणस्य शुक्ले पक्षात्मकत्वात् ह्यपक्षादि सर्वजगतः प्राणत्वं तत्प्राणद्वारा
कृष्णपक्षस्यापि शुक्लपक्षत्वे सति कृष्णे कुर्वंतीति प्रकाशात्मके शुक्ले एव कुर्वंतीति शुक्लपक्षे प्राणत्वं ज्ञानस्य
स्तुतिरित्यर्थः एतत्स्तुत्यर्थमेव ज्ञानरहितान्तिदति इतरैस्त्विति येषु सर्वात्मानं प्राणं न पश्यति अज्ञत्वा
तेषां शुक्लपक्षः प्राणत्वेना ज्ञायमानत्वाद्वात्मात्मकः सन् ह्यत्र त्वमापद्यते अतः शुक्ले कुर्वंतीति अदर्शना
त्मकत्वात्प्रकाशरहिते कृष्णे एव कुर्वंतीति कुतो हवा इमाः प्रजाः प्रजायंते इति पृष्टमित्यर्थः पूर्वोक्तं स
र्वमेतदुपयोगितया तन्ननुसादात्प्रकृतमिति भावः एवं क्रमेणेति रयि प्राणसेवत्सरादि क्रमेण परि
णम्य त्रीणां द्यात्मना व्यवस्थितः सन् अन्नं वै प्रजायति रन्नात्मको जातः प्रजायति रित्यन्वयः कथमिति
अन्नरूपत्वे पितृकथं प्रजनकत्वमित्यर्थः तन्न इति भक्षितादन्नादित्यर्थः एतदिति शीघ्रतया सुपल
क्षणां लुप्तत्वादिति प्रजायति द्रुतचरणमात्रेण नादृष्टफलं चंद्रलोकः प्राप्यते मूर्खेण मयि प्रसंगादत आह
इष्टाहर्त्तेति चंद्रमसौ ब्रह्मलोक इति अपर ब्रह्मणः प्रजायते रंशत्वाद्रियरूपस्य चंद्रस्य ब्रह्मलोकत्वमित्य
र्थः तप आदिकमपि चंद्रलोक प्राप्यर्थं मपेक्षितमित्याह येषां तय इति तेषां असौ विरज इत्यादिवाक्यं
व्याचष्टे अस्त्विति उत्तरायण इति तेन प्राप्य इत्यर्थः प्राणत्वं भावः अपर ब्रह्म तथा वस्या नमित्यर्थः
असौ केषां तेषां मिति तेषां मसौ विरज इत्यत्र तेषां मित्यनेन केषां निर्देश इति प्रश्नार्थः न येषु लिङ्गमि

इष्टादिकार्थः

मित्यत्र जित्वादिशब्दं व्यतिरेकपददर्शनैर्न व्याचष्टे. यथेत्यादिना. मत्वाग्रहणं तादृशानां दोषाणां मुख्यत्वे
णमिति वदन्वाक्यार्थसंग्रहपददर्शयति. मायैत्येवमिति. भिक्षुश्चिति. परमहंसव्यतिरिक्तानां कुटीचिकारणं
दणं तेषां बुद्धलोकोकादपि विरक्तत्वेन तत्रानर्थित्वादिति शब्दार्थमाह. इत्येवमिति. ॥ इति प्रश्नोपनिषद्भाष्यवि
वरणप्रथमः प्रश्नः समाप्तः ॥ ॥ प्रश्नान्तरस्य प्रथमप्रश्नेन संगतिमाह. प्राणो हेति. अवधारतयितव्यमिति
प्रश्नविश्वस्य सत्यतिरिक्तत्वं तस्य एवो हि सत्यपत्तीत्यारभ्य. अत्रादिवरथनामौ प्राणो सर्वप्रतिष्ठितं प्रजापतिश्चर
सिगर्भत्वमेव प्रतिजायसे इत्यादिना च प्रजापतिस्त्वस्य उत्तरत्रेव देवप्राणत्वादित्यर्थः. इदमुपलक्ष्य एतत्पूर्वग
तिप्रवणेन विरक्तस्यापि चित्तैकाग्र्यविनावसमाणात्प्रज्ञानासिद्धेस्तदर्थमंदानां फलविशेषार्थं च प्राणो
पासनाय प्रश्नद्वयार्थः. तत्रापि प्रश्नद्वयं स्वप्रजापतित्वादित्युक्तनिर्धारणार्थं द्वितीयः प्रश्नः तदुत्तरार्थेन दि
र्धारणपूर्वकं तदुपासनविधानार्थं तृतीयप्रश्न इत्यपि दृष्टव्यं प्रजाशब्देन शरीरमेव गृह्यते न जीवस्तस्य
प्राणधारकत्वेन तद्व्यवस्थानावात्त्याह. शरीरेति. विभक्तानमिति. निर्द्धारणेष्वपि. स्वमाहात्म्यख्यापनमिति.
अवकाशदानादिकं. आकाशादीनां महात्म्यं तस्य ख्यापनं तस्य लोकां प्रतिप्रकटनं तस्य काशयंते कुर्वतीत्य
र्थः. पाकं च पचतीति वत्. अवकाशदानादिकं स्वस्वकार्यं सर्वलोकप्रकटनं यथा तथा कतरे कुर्वतीत्यर्थः. एषदे
व इति वक्ष्यमाणमिव दनादियवहारसिद्धार्थं चेतनत्वं संभावयितुं देव इति विशेषणं. अभिमानिव्यपदेशस्त. वि
शेषा नुगतिभ्यामिति न्यायेन. आकाशमभिमानि देवतागृहणार्थं तच्च विशेषणं वक्ष्यति. अयि सर्वत्र संवध्य
ते वाग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणार्थं च दुरादिग्रहणं ज्ञानेन्द्रियोपलक्षणार्थमिति महादे. कर्मेन्द्रियेति. कार्य

दि

शा
क

श्री०
५

लक्षणः शरीराकारेण परिणताः प्राकाशादयः करणलक्षणा इन्द्रियाणि. महात्म्यमिति. आकाशादीनामव
 वकाशदानादिरूपशरीरधारणैकदेशात्मकं प्रकाश्यस्वकार्यं प्रकाश्यसर्वलोकेष्वव्ययं यथा तथा कृत्वा अभि
 वदन्ति अभितः सर्वतः कृत्वा शरीरधारणं प्रत्येकं वयमेव कुर्म इति वदन्तीत्यर्थः. बाणमिति. व्यवयोरपेक्षात्वा
 तिकुम्भितं गंधं वहतीति वा विनाशं गच्छतीति देशादेशान्तरं गच्छतीति वा बाणं बाणमेव बाणं कार्यं करणं संघा
 तं शरीरमित्यर्थः. कथमेतदिति. एतत्तु ग्रहमेवैतदित्याद्युक्तं एवं यथा भूतं कथमित्यर्थः. उक्तं त्वानि वेति.
 अत्यंतो अंत्यः अथ यदि वशब्दः. निरपेक्ष इति. स्वयमेवेत्यर्थः. दृष्टं तेनेति. तद्यर्थेति. वक्ष्यमाणेनेत्य
 र्थः. सूर्यः सन्निहितं नीत्यनुषंगः. संतापयतीत्यर्थः. आवहप्रवहादीति. आवहादयः सप्तवायुगणाः त
 थाभूतः सन् मेघान् ज्योतींश्चक्रादींश्च वहतीति शेषः. एष देवः पृथिवी सन् सर्वस्य जगतो धारयि
 ताराधिपतिः सन् सर्वं पुष्पातीत्यर्थः. श्रद्धादीति. प्राणसुखांस्ववायुज्योतिरापुत्यादिना वक्ष्यमाणं प
 उशकः कात्सकमित्यर्थः. ब्रह्म चेति ब्रह्मण जातिमित्यर्थः. चराचरार्थमाह. यज्ञादीनि. अधिकृतं सर्वमे
 ष एवेत्यन्वयः. किं चेति. यः प्रजापतिर्विश्वसोपि समेवेत्यन्वयः. पितृर्गर्भे देहो रूपेण यश्चरति पञ्चाक्षर्यो
 देवप्रतिरूपः सन् सदृशः सन् यः प्रजापतेस्तत्त्वमेव प्रजायसे इत्यन्वयः. प्रतिशब्दोऽुक्तः. प्रतिरूपः सन्नि
 ति. ननु प्राणस्य पुत्ररूपत्वमेवोक्तं ननु पितृमातरूपत्वं तत्कस्मादत आह. प्रजापतिर्वादेवेति. तस्य
 सर्वात्मत्वादित्यर्थः. निष्कृष्टार्थमाह. सर्वदेहेति. अत्रापि निष्कृष्टार्थमाह. भोक्ताहीति. अतस्तवैवेत्यतः
 शब्दाच्चाहरेण योऽयं हविर्वा प्रापयितुं मर्शति. चक्षुःशब्दो वहना इन्द्रिरित्यौगिक इत्यर्थः. प्रथमानवतीति.

मातुर्गर्भपुत्ररूपा ५ वे

प

नि

यथादिदेवेकर्मणि प्रथेनादिमुखप्रादस्य अवश्यकर्तव्यत्वात्प्राप्रथमेत्यर्थः. ऋषगता वि ति धातोः. ज्ञानार्थ
 कान् ऋषिशब्दस्य ज्ञानजनकचतुस्यार्थत्वमित्यर्थः. अगिरस भूतानामिति. प्राणाभावे अंगानां शोषद
 र्शनात्तेषामंगरसत्वमित्यर्थः. मुख्यप्राणस्यार्थवत्त्वमृत्याऽभिहितं. यद्यपि तथापि चतुस्रादीनामपि तदंशत्वा
 दद्यव शब्दार्थत्वमिति भावः. इह इन्द्रशब्देन परमेश्वरत्वमुच्यते. मघवानित्यनेन तु इन्द्र उक्त इति भेदमाह. इन्द्रः
 परमेश्वर इति. वीर्येण संहारसामर्थ्येनेत्यर्थः. सौम्येनेति. विष्णोर्दरूपेणेत्यर्थः. असंस्कृत इति. संस्कारही
 नो वात्य इति स्मृतेरित्यर्थः. अनेन स्वतः शुद्धत्वं विवक्षितमित्याह. स्वभावत एवेति. मातरिश्वा निति. मात
 रिश्वन इति तत्र न कोपशब्दोदस्यत्यर्थः. वायोस्त्वमिति धितेत्यनुषंगः. अस्मिन् चारब्धानेवायुमात्रपितृत्वादस्य
 रादि सवीधत्त्वमनुक्तं स्यादत आह. अतश्चेति. अस्मदादि सर्वजनकत्वाद्वायोस्तज्जनकस्य काशात्मनः प्रा
 णस्य सर्वजनकत्वं सिद्धमित्यर्थः. वाचि प्रतिष्ठितेति. वाचि अपानरूपा तनुः प्रतिष्ठिता श्रोत्रे व्यानरूपा च
 दुर्ध्रुपि प्राणरूपा मनसि सप्तमानरूपा प्राणस्तश्चैतुः स व्यानस्तश्चोत्रं सोपानः सा वाक् सप्तमानस्तन्मन इति श्रु
 तैरुक्ते मेवेति. प्राणे त्वमणे सति अपानाद्यात्मिका वागादिरूपा तनुः अशिवा कार्ययोग्या स्यादित्यर्थः.
 ब्राह्म्य इति. ऋगादिमंत्ररूपा ब्राह्म्यमित्यर्थः. ऋचः सामानियं इन्द्रे वि सा हि श्रीर मृता स ता मिति श्रुतेः. स्वा
 यः प्रसिद्धाः धनाद्यैश्वर्यरूपाः. अस्मिन् अस्ते निर्धारितं गुणं संस्तुत्याह. इत्येवमिति. इदं वरिष्ठत्वादेरुप
 लक्षणं. ॥ द्वितीयः प्रश्नः ॥ एवं प्रजापतिश्चात्तत्वादि गुणजानं निर्धार्य प्राणस्य उत्पत्त्यादि कं निश्चरिय
 न्तदुपासवं विधातुं प्रश्नान्तरमवतारयति. अथेति. वेदनिः प्रश्नान्तरमित्यर्थः. प्राणैरिति. यैर्वागादि

त्यर्थः

श्री०
६

रे. अग्निर्जाठराग्निस्तस्मिन्नित्यर्थः. एवमुक्तं तपद चेत्तादन्नस्य हविषं जाठराग्नेराहवनीयत्वं प्रक्षेप
 स्य होमत्वं चोक्ता श्री षण्ण्य समुदाहाराभिर्गतानां शानानां अर्चिष्टं वक्तुं तस्मादेता इति वाक्यं व्याचष्टे. तस्या
 दिति. प्रासादिति. अग्नेरौदर्यहितोः प्रासापरिषाकादन्नरसादन्नं नाडीद्वारा देहं व्यासुं नाडीस्थानं हृदयं प्रासा
 दन्नरसादिति शेषः. दर्शनं द्रव्यं प्रवणं द्रव्यं घ्राणं द्रव्यं मुखे चैकरसनमिति सप्तार्चिषः जाठराग्निपाक
 जन्यान्नरसबलेन दर्शनादीनां प्रवृत्ते तेषु तद्वर्चिष्टं तेषु द्रव्यार्थः. व्यानस्य नाडीरूपं स्थानं दर्शयितुं ना
 डीनामुत्पत्तिस्थानं वक्तुमाह. हृदीत्यादिना. हृदयस्य लिङ्गात्मस्थानत्वे प्रयो जनं लुके चिह्नो जीनः
 नाधिकेदस्य नाड्युत्पत्तिस्थानं वदन्ति नन्निराकरणं तत्रैवं लिङ्गात्मनः संचरणार्थो नाड्युः नाड्यु
 मिः प्रत्यवस्येत्प्रादिश्रुतेः. तत्र श्रुतिं लिङ्गात्मनो हृदयस्थानत्वे तत्संचारमार्गो भूतनाडीनामादि तदेवो
 त्यत्तिस्थानं ~~येन नाडीनां कश्चिद्विधानं~~ अन्यथा प्रदेशांतरस्थनाडीनां तन्मार्गत्वायोगात्
 दासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठत इति श्रुतेः श्रुतिः. लिङ्गशरीरस्यात्मत्वं आत्मोपाधित्वं
 नतद्योगादित्याह. आत्मनायुक्त इति. यस्मान्निङ्गात्मा हृदि वर्तते तस्मात्तत्संचारमार्गो भूतनाडीनामादि तदे
 व स्थानीय इत्याह. अत्रेति. नाडीनां शरीरविधारकत्वेन प्रसिद्धत्वं वक्तुमेतदिति विशेषणं. तस्य स्पष्टत्वा
 दाद्येन व्याख्यातं. एकैकस्यानाड्याः शाखानाड्याः शतं शतं भवतीत्याह. तासामिति. तत्र श्रुतं
 तत्र मयुतं शाखानाड्य इत्यर्थः. शाखानाडीनां च प्रत्येकं द्यधिकं सप्ततिसहस्राणि प्रतिशाखाना
 ड्युः सतीत्याह. पुनरपीति. सप्ततितिति. यदस्य संख्या प्रधानत्वे सहस्रालीत्यस्य तेन सामाना

करणयो गतपद्मं तथावाचये. सहस्राणीति. प्रतिशारखेति. प्रतिशारखाभ्यो निर्गताः अन्यशारखाः प्रति
 शारखाः द्वासप्ततिरित्यत्र त्वचीप्रार्थमाह. प्रतिप्रतीति. प्रतिनाडीशतमित्यनेन तमेकैकस्या इत्यनुषंगस्तथा
 प्रतिप्रतिनाडीशतमेकैकस्याः नाड्याः प्रतिशारखानाड्यानां द्वासप्ततिसहस्राणि भवन्तीत्यर्थः. तथा चमूल
 शारखा प्रतिशारखानाड्यामिति द्वासप्ततिकोटयो द्वासप्ततिरुत्तराणि द्वा सहस्रे च शतद्वयमेकाच
 भवन्तीति द्वयं एव नाडीरुक्ता व्यानस्य तन्स्थानमाह. अस्वीति. सहस्रानाडीषु विद्यमानस्य व्यासु
 नस्य कथं व्यापकत्वमित्याशंक्य नाडीनां सर्वदेहव्यासे स्तेनस्य व्याधिव्यानस्य तद्वारा व्याप्तिरित्याह.
 आदित्यादिर्बेति. यथा आदित्या निर्गत्य रश्मयः सर्वतो गताः तथा हृदयात् सर्वतो गामि यो नोड्यः
 स्तानि शितयोऽयं यामायेन सर्वशरीरव्यासावधि विशेषस्थानमाह. संदीति. प्राणेति. उद्धासनिष्ठा
 सये. प्राणपानतुयोरभावे व्यावृत्तिरुद्भवतीत्यर्थः. वीर्यवदिति. अथयः प्राणायानयोः संधिः स्यान्न इत्य
 कायति वीर्यवन्ति कर्माणि बलवता पुरुषेण साध्यानि धनुरायमनादीनि तान्यप्राणं ननेपानं ननु
 करोतीति प्रत्यंतरोत्तरित्यर्थः. उदानीमुदानस्य स्थानं वदन्केनोक्रमत इत्यस्यो गममाह. याति. त्विति.
 समानाभ्यामिति. अनेन पुण्याधिक्ये देवलोके पापाधिक्ये नरलोके नयतीति पूर्वव्याख्यातं
 वदति. कथं वाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममित्यस्योत्तरमाह. आदित्य इति. या देवता प्रसिद्धेति.
 अपि देवतायुधियै वयस्यायतनं. अग्निर्लोक इति श्रुतेरग्नि संबधा च गमादित्यर्थः. अवष्ट
 भ्येत्यनेन अध्याहारो वाक्यं पूरयति. अध्यायकत्वं एवेति. न्तोर्थस्तंभादेरुत्तमुरवेन

न

ण

९

ते कथमध्यात्ममित्यस्योत्तरं मुक्तमिति द्रष्टव्यं तेज उदानवायुनुग्राहकत्वं व्यतिरेक प्रदर्शनेन साधयति
यस्मादिति यस्या तेजस्वभाव उक्तं तिसृषु दानवायु बाह्यतेजोनुगृहीतः सन्नेव शरीरे वर्तते तस्माज्जी
वनहेतु कर्मोपारमेयाद्यनेजोनुगृहाभावेन उपशान्ततेजामुमुर्षुर्नवतीत्यन्ययः स्वाभाविकमिति जाठ
रग्निकृतं हस्तादिना स्वशरीरस्य रीसत्युच्चत्वेनोपलभ्यमानं तेज इत्यर्थः भवेत्युपस्यत इति भवः शरीरमित्य
र्थः शरीरान्तर प्रतिपत्तिरात्मनोऽक्रियस्यैव नवतीति शङ्कते कथमिति इन्द्रियोपाधिवशादित्याह सदेति
मनसि संपद्यमानैरिन्द्रियैः सह शरीरान्तरं प्रतिपद्यत इति पूर्वोक्तान्वयः उक्त शरीरान्तरं प्रसिमेव उक्त
ति कम प्रदर्शनेन स्पष्टीकर्तुं याच्यते इत्यादि वाक्येन तदपेक्षिताध्याहारं कुर्वन्त्या चक्षे मारुतेति
यच्चि तैति यदेव देवतीर्यगदि शरीरं सम्पगिति चित्तं यस्य स इति तार्थः प्राणं प्रत्यागमनं लौकिकव्यव
हारेण प्रचयति तदेति तेजसा तेजोनुगृहीतया उदानवत्तत्त्वार्थः एवंभूतः भोक्ता उदानसंयुक्तः प्राणः
कं नयतीत्यपेक्षायां तमेव भोक्तारं नयतीति वदन् वाक्यार्थमाह स एवमिति एवकारस्य तमेवैत्यन्वयः
यथासं कल्पितमिति कर्मज्ञानादिमाधनानुष्ठानदशायां कल्पितं मरणकाले वासनारूपेण पुनरभि
व्यक्तं नो कं देवादि शरीरमित्यर्थः एवं प्राणस्वरूपनिर्धार्य तदुपासनं विधत्ते यः कश्चिदिति उक्त
त्यादिभिर्धयोक्त विशेषः ~~यः कश्चिदिति~~ प्रात्मनः प्राणो जायते मनः कृत्या धर्मधर्मभ्यां शरीरं गृह्णाति प्रा
प्तानं च ध्यायि भूय पायु पश्य योरपानं स्वस्वरूपं प्राणं चक्षुः श्रोत्रयोर्ना भो समानं नदी समूहव्याने उदानं चक्षु
षु प्राणं स्थापयति उदानेनोक्तमिति बाह्यैः प्राणायाम व्यानसमानो दानानुग्राहकैरिति एतद्विधी देवता

न

इ

सं

यच्चि

यः

काशवायुतेजो रूपैरधिदेवमादित्यादिकं प्रादित्यादिकृतानुगोहेरध्यातं च दुर्वाक्यो यमनस्त्वच श्रुतु
 रादिग्रह्यमधिभूतं च धारयति. स एवोदानवृत्या भोक्ता च युक्तो भोक्ता रं लोकांतरं नयति स एव च वारिहः
 घृतापतिरता चेत्येवं प्राणं वेदेत्यर्थः. ऐहिकफलमुक्त्वा आमुष्मिकमाह. पतित इति. अमृतत्वं च
 नात्र मुख्यं किंतु प्राणसायुज्यमेवेत्याह. प्राणेति. इदं लुकाभिनः. निष्कामस्य तु चित्तै काग्र्यंत बुद्धिहा
 रा मुख्यमेवामृतत्वं भवतीति द्रष्टव्यं. आयतिमिति. आयतिमिति द्रष्टव्यं छांदसं. ॥ इति त्रितीयः प्रश्नः. ॥ एवं
 कर्मविद्यागतिप्रचलेन विरक्तस्य प्राणविद्यया चित्तै काग्र्यंत बुद्धिमतः. अतएव साधनचतुष्टयवतो मुख्य
 धिकारिणः परविद्योक्त्यर्थं प्रश्नत्रयमारभते. अथ हेनमिति. पूर्वविद्यये वामृतत्वं लोके कृत्वा प्रश्नारं नो व्य
 र्थः इत्यत आह. प्रश्नत्रयेति. संसारमिति. अतो न तन्मुख्यमित्यर्थः. तस्य संसारत्वे व्याकृतत्वं हेतुमा
 ह. व्याकृतविषय इति. व्याकृताश्रयंतदंतर्गतमित्यर्थः. साध्यसाधनलक्षणमिति. साध्यसाधनसंब
 धे न लक्ष्यते अभिव्यक्त्युत्पत्त्यत इति. तथा यदा अपरब्रह्मणः प्राणस्य साध्यसाधनो भयात्मकत्वात्
 हा तथा तस्मादनित्यमित्यतोपि संसारत्वमित्यर्थः. वक्ष्यमाण आत्मालुनतयेत्याह. साध्येत्यादिना. अती
 द्रियविषयमिति. इन्द्रियविषयत्वमिति को नमिति. अत्र व्याकृतमकार्यमित्यर्थः. तत्र हेतुः. अप्राणेति. प्रा
 णागोचरत्वेन तदात्मककर्मैन्द्रियागोचरत्वं मनोगोचरत्वेन ज्ञानेन्द्रियागोचरत्वमुक्तं सुखरूपतामाह. शिव
 मिति. निवृत्तानर्थत्वमाह. शान्तमिति. तत्र भावविकाररहितत्वं हेतुमाह. अविकृतमिति. अनेन उत्प
 तिपरिणामरुद्धो निविद्धः. अक्षरमिति. अक्षयविनाशो निविद्धो उत्पत्तिनिषेधेन तदनं

ति

अमृतत्वं

श्री.

तरभाव्यस्ति त्वं निविद्धं. अत्र सर्वत्र हेतुः. सत्यमिति. कालत्रयेप्येकरूपमित्यर्थः. तत्र अथप्राययातदस्य
 रमधिगम्यत इत्यादिवाक्यमानमाह. परविद्यागम्यमिति. दिव्योऽयमर्थः. पुरुष इति मंत्रमप्याह. पुरुषाख्यमि
 ति. कथं पुरुषाख्योदितं पूर्णत्वं वास्याभ्यंतरवस्तुभेदादत आह. स चाहोति. स एव बाह्याभ्यंतरात्मकः तद्य
 तिरेक एतदुभयैनास्तीत्यर्थः. प्रश्नत्रयमिति. यद्यपि पंचमप्रश्नोपरिवेद्यविषय एव प्रलंबोपासनीविषयत्वा
 त. तथापि तस्य क्रममुक्तिरुक्तत्वेन निर्विशेषात्तन्मेव सर्वविशेषब्रह्मप्राप्तिद्वारापर्यवसानात्सोपि तद्विषयत्वं
 वेति भावः. एवं सामान्येन प्रश्नत्रयस्यापि संबंधमुक्त्वा चतुर्थप्रश्नस्य प्राप्तिस्त्विह संबंधमाह. तत्रेति. यस्या
 दित्यस्य किंवातदक्षरमिति. तद्युक्तं च यः. उक्तमिति. यथा सुदीमात्यावकाटिस्तु. लिंगाः सहस्रशः प्र
 भवंते स्वरूपाः. तथाक्षरादिविधासौम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियंतीति मंत्रे लेन्यर्थः. एतद्विवक्षये
 ति. मंत्रोक्तार्थविस्तरानुवादित्वादस्य ब्राह्मणस्येति भावः. अत्राक्षरस्वरूपस्यैव विवक्षितत्वात्तन्निर्ण
 यार्थं कानि स्वयंतीत्यादिप्रश्नः. जागरितादिनां धर्मविशेषनिर्धारणार्थः. अन्यथा तेषामात्मधर्मत्वशंका
 यांतन्निर्विशेषत्वं निर्णयासिद्धेः. जागृतां स्वरूपविभागादिविवक्षानुताः पुनरुदयतः प्रचरेतीति दृष्टं तत्र
 काद्यत्रैकीभावः. ततो विभागेन निर्गमनमित्यक्षरे एकीभूतानां पृथिव्यादिकार्यकारणानां अक्षरा
 दिभागप्रतीतेः तावन्मात्रेण भाष्ये उक्तं इति दृष्टव्यं. तत्र ग्राह्यप्रश्नेन जागरितस्य धर्मोपलब्धिः स्वप्नेय
 स्य व्यापारोपरमे जागरितं नास्ति सतस्य धर्म इति निश्चेतुं शक्यत्वात्. द्वितीयेन प्रवस्थात्रये पि शरीर
 रक्षणं कस्य धर्म इति पृष्टं जाग्रतोनुपपन्नं व्यापारस्य प्राणस्य देहरक्षोपपत्तेः. तृतीयेन स्वप्नस्य

प्र. ना. ना.

धर्मीयः चतुर्थेन सुषुप्तिधामि सुखमहमस्वाप्तिमिति सुषुप्तिस्त्वय परामर्शसुखस्य सुषुप्तिमसं वंधाव
गमात्. पंचमप्रश्नेन अवस्था चयविनिर्मुक्तमवस्थात्रयपर्यवसानभूमिरूपं तुरीयमक्षरं पृथगिति विवे
कः. कार्येति. कार्यशरीरं प्राणा वाकरणानि मनः प्रादीनि पदार्थानुक्ता वाक्यार्थं विडी कृत्या ह. तत्किमि
ति. तत्पदं पूर्वापरयोः संबध्यते. प्रसन्नमिति. विषयसंपर्क का लुप्यरीह संनिगायासेन विदोषाभावमात्रेण
न द्यते. अभिव्यज्यते निवातस्यापितदीपात्कोकवेत्. अनावाधं विना शरीरहितं सत्यमात्मस्वरूपमित्यर्थः.
एतदिति. सुषुप्तेः काशमानं सुखमहमस्वाप्तिमिति परामर्शभूतमित्यर्थः. तस्मिन्काल इति. यद्यपि पंच
मेन प्रश्नेन तुरीये पृष्ठतेन सुषुप्तिस्तथापि संसारदशायां सर्वोपाधिरहिततुरीयावस्थाभावेन विवेकतएव तस्य प्र
दर्शनीयत्वात् सुषुप्तावज्ञाने सत्यपि इतरेषां पाधिरहित्येन तत्रैव सर्वोपाधिविवेककरणेन तुरीयप्रदर्शनस्य सु
करत्वात् तस्मिन्काले तुरीयप्रदर्शनार्थं सर्वसंप्रतिष्ठोक्तैति सम्यगेकीभूता इति तदात्मभावप्राप्त्या विनयंगता इत्य
र्थः. मधुररसवीदिति. यद्यानाना पुष्परसा मधुनि पकी भवेति तद्वदित्यर्थः. विवेकाभावमात्रेण दृष्टं तावुक्तौ तत्र
सर्वस्मिन्नालयाभावादित्याह. विवेकानर्ह इति. पूर्वं विवेकानर्हः संतः पञ्चास्यं प्रतिष्ठिता इत्यर्थः. न चानेना
पि प्रश्नेन बासनाभिरविविक्तः सौषुप्त एव पृष्ठ इति शक्यं. परे आत्मन्यक्षरे संप्रतिष्ठते इति वक्ष्यमाणत्वात् सुषुप्ते
च अज्ञानेनैव संप्रतिष्ठानादेषा हि दृष्ट्यादिप्रज्ञानप्रतिबिंबितस्य भोरुरपि संप्रतिष्ठायामभिधास्य
मानत्वादुच्यमित्यज्ञानाभावात्. वाक्येन तुरीयमेव पृष्ठमिति भावः. ननु कार्यकरणव्यतिरिक्ते
संप्रतिष्ठानाधिक एतेषां मान्येन कस्मिंश्चिदवगते कस्मिन्प्रतिष्ठित इति विशेषप्रश्नो घटतेन च

त

अविद्या

स्या

श्री०
१०

तस्यावगतिरस्ति न च संप्रतिष्ठानस्य साधिकरणत्वेन सामान्येनाधिकरणवगतिरस्तीति वाच्यं तत्रेदुपा
दानानामेवाचेतनानां तदधिकरणत्वेन तदतिरिक्तस्याचेतनस्य सिद्धिरिति शङ्कते न चिति दात्रं ना
मसस्यादित्यवनाथः शस्त्रविशेषः स्वात्मनीति स्तोपादान इत्यर्थः सुषुप्तपुरुषाणां करणनामिति
सुषुप्तपुरुषाणां यानिकरणमित्येवार्थमिति यः एषादिदृष्ट्यादिना पुरुषाणां मध्ये कीभा वस्य वक्ष्यमा
लयाद्वा पुरुषाणां मित्युक्तं अस्मिन् यद्वे करणनां चेति चकारोदृष्टव्यः प्रष्टुः शंकायाः कुतः प्राप्ति
रित्यन्वयः संहतानां परस्परं यत्वेन व्याप्यतां संहतत्वेन हेतुना परस्मिन् चेतने सामान्येनावगते प्रष्टु
विशेषप्रश्नोक्त इत्याह पुनरेवमिति स्वाभ्यर्थानि संप्रतिष्ठानाभिमान्यर्थनीत्यर्थः आशङ्कानुरूपमिति
मनसि विद्यमाना शङ्कानुरूपो वाचिकः प्रश्न इत्यर्थः अत्र संप्रतिष्ठानविशिष्ट आत्मानदृष्टः किं तु
तदुपलक्षित केवल आत्मा दृष्ट इति वाक्यतात्पर्यमाह अत्रलिति भवन्तीत्यनंतरं दृष्टमिति शेषः
यत्र यादृष्टं तदुपलक्ष्यन्वयः तस्यैवार्कस्य तामरी चपे इत्यन्वयः चिकीर्षत इति दशादिदुर्विज्ञेयं
त इत्यर्थः स्वप्ने चिद्वरादि व्यापारोपलब्धौ रेकी नीवोऽस्ति इत्याशङ्क्य चासनामये दिव्या व्यापारोप
लब्धौ वाचिके वाच्ये अवगतिदिव्यापाराभावेन तसाधयितुं तेनेति वाक्य व्याख्याति यस्मादिति आत्रादी
नामेकीभावो नाम स्वस्व व्यापारं विहाय मनस्तं अतया वस्थानमात्रं न तु मुख्यमेकत्वं तेषां मनः प्रकृति
कत्वाभावेन अत्रकृतौ तदनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य इवकारः प्रयुक्तः नेपायत इति इणो यं गीतेरस्य रूपमे
तस्मिन् न गच्छतीत्यर्थः कानि स्वपन्तीत्यस्य सविषयाणि बाह्यकरणानि स्वपन्ति उपरमं ते अतस्तथा मेव
अ ३-२

शब्दादि

आगरं धर्म इत्युत्तरमुक्त्वा कानि जायतीत्यस्योत्तरमाह सुतवस्त्विति प्राणानामग्नित्वं गौणमित्याह
 अग्नयद्वेति अपानस्य गार्हपत्यत्वे यद्गार्हपत्यात्प्राणीयने प्रणयनादिति वाक्यं व्यबहितमपि हेतुत्वेन
 योजयति यस्मादिति प्रणयनादिति पदं गार्हपत्यविशेषणमित्याह प्रणयनो गार्हपत्य इति तत्सं
 र्द्धं आहवनीयः प्राण इति वाक्यं सादृश्यानिधानपूर्वक्या च हेतुत्वेति गार्हपत्यत्वेनोक्ते अपाने
 तर्गच्छतिसति वेदिर्गच्छन् प्राणस्ततो निर्गच्छति तद्वत्तस्यत इति प्राण आहवनीय इत्यर्थः परित्यक्तं
 व्यानोन्वहार्थं पचन इति वाक्यं इदानीं व्याचष्टे व्यानस्त्विति तुं दोग्ये गायत्री विद्यायां तस्य वा एतस्य
 हृदयस्य पंचदेवसुषप इत्युपक्रम्य अथ योस्य दक्षिण सुषिः स व्यानस्तु त्रिमित्यनेन व्यानस्य
 दक्षिण सुषितो निर्गमनमुक्तमित्यनेन व्यानस्य दक्षिण दिक् संबधित्वं व्यानस्येति सोन्वहा
 र्थं पचन इत्यर्थः अत्र चेति अग्निहोत्रस्य होता होमस्य कर्ता ऋत्विक् उच्यते उत्तरं वाक्येनेति शेषः
 अत्र उत्तुसनिश्वासयोराकुतित्वस्य पूर्वसिद्धत्वेन सिद्धं वन्निर्देशायोगात्समान इति तत्तु व्यानं
 पाचकं वाक्यं त्रयं कृत्वा अत्र यत्र येन योजयति यस्मादिति उत्तुसनिश्वासवित्यनेन तस्मादुक्ती इति प
 दं भाष्ये अध्याहृत्य एतावदुत्तुसनिश्वासोऽप्राकुती आहवनीयाधिकरणाग्निहोत्रादुक्ती च तद्वत्त्वा
 द्यादेवेत्येकोन्वयः अनंतरं भाष्ये तु रात्र्यग्नौ श्रुतिगत इति शब्दस्तस्मादित्यर्थे यस्मादेतावाकुती
 यस्माच्च एतावन्वयति शरीरस्थितिभावाय साम्येन नयति प्रवर्तयति यो वायुः यथा अग्निहोमकर्ता
 प्राकुतिरुत्तु आहवनीयं प्रति समनयति प्रापयति तद्वत्तस्मादाकुत्योर्नैतत्त्वात्स वायुहोतृत्वयुक्ते

वि. कं

श्री.
११
होत्रे

तस्यावगतिरस्ति न च संप्रति स्मृतस्य साधिकरणत्वेन सामान्येनाधिकरणवगतिरस्तीति वाच्यं तत्तदुपा
दानानामेवाचेतनानां तदधिकरणत्वेन तदनिरिक्तस्याचेतनस्य सिद्धिरिति शङ्कते नन्वेति दात्रं ना
मसस्यादित्यवनार्थः शस्त्रविशेषः स्वात्मनीति स्तोपादान इत्यर्थः सुषुप्तपुरुषाणां करणनामिति
सुषुप्तपुरुषाणां यानिकरणानि तेषां मित्यर्थः एषा हि दृष्ट्यादिना पुरुषाणां मध्ये की भावस्य वक्ष्यमा
नत्वा हो पुरुषाणां मित्युक्तं अस्मिन् न च करणनां चेति चकारोदृष्टव्यः प्रष्टुः शङ्कायाः कुतः प्राप्ति
रित्यन्वयः संहतानां परस्परं संहतत्वेन हेतुना परस्मिन् चेतने सामान्येनावगते प्रष्टु
विशेषप्रश्ने युक्त इत्याह युक्ते वलिति सामर्थ्यानि संप्रदाताभिमान्यर्थनीत्यर्थः आशङ्कानुरूप इति
मनसि विद्यमाना शङ्कानुरूपो वाचिकः प्रश्न इत्यर्थः अत्र संप्रति स्म न विशिष्ट आत्मानं दृष्टुं किं तु
तदुपलक्षित केवलं आत्मा दृष्ट इति वाक्यतात्पर्यमाह अत्र त्विति भवन्तीत्यनंतरं दृष्टमिति शेषः
यत्र यादृष्टं तच्छुणु इत्यन्वयः तस्यैवार्कस्य तामरी च यदित्यन्वयः चिकीर्षत इति दृष्टादिदुर्विज्ञेयं
त इत्यर्थः स्वप्ने च दृष्टादिव्यापारोपक बुद्धेर्कीर्तनोऽस्ति इत्याशङ्क्य वासनो मये दिव्या व्यापारोप
ले बुद्धीप बोध्यं अत्र व्यापारोपक बोधेन तं साधयितुं तेनेति वाक्य व्याख्याति यस्मादिति श्रोत्रादी
नामे कीर्तनो नाम स्वस्व व्यापारं विहाय मनस्तं अतया वस्थानमात्रं न तु मुख्यमेकत्वं तेषां मनः प्रकृति
कत्वा भावेन अत्र प्रकृतौ तदनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य इवकारः प्रयुक्तः नेपाद्यत इति इलोयं गीतेरस्य रूपमे
तस्मात् न गच्छतीत्यर्थः कानि स्वयंतीत्यस्य सविषयातिवाह्यकरण निस्वयंति उपरमं ते अतस्तथा मेव
अड-२

शब्दादि

७ होत शब्दाध्याहारेण द्वितीयोऽन्वयः को सौ वायुरिति तर्हि द्विशेषप्रश्ने स होता वायुः स समान इति तृतीयोऽन्वयः—
इति विभागः ननु प्राणप्रयत्यत्र सर्वेषां प्राणानां मग्निर्लोकेः कथमिह समानस्य होतवमुच्यत इति आशं
को रं ~~अग्नि~~ स्थानियोपीति भावः अग्निर्वैनोक्तोपीत्यर्थः होता चेति चोवधारणे होतव्येति अत्राहुतिनेन
त्वात् ~~अ~~ होतत्वे स्थिते अग्निर्लोकेः कृत्विन्यायेन अग्न्यनग्निमुदायेना ~~अ~~ सिद्धिर्लोकेत्यर्थः अवस्थात्रयवर्तिना
मुक्त्वा सनिष्कसप्राणानां चाग्नि होत्रावयवत्वं संपादनस्य नोपासनं प्रयोजनं निर्विशेषात् प्रकरणत्वात् तदि
ध्यदर्शनाच्च किं तु इन्द्रियाण्युपरमं तेषां प्राणजायतीत्येवं त्वंपदार्थशोधनरूपस्य ज्ञानस्य स्मृतिरेवेत्याह अतो
श्चेति सर्वदेति वा जसनेय के हि वा कृतेः प्राणश्चित्तश्चक्षुश्चित्त इत्यादिना सर्वप्राणव्यापारेण प्रत्येकं अग्नि
चित्तवदृष्टिं विधाय एवं दृष्टिमतः सर्वाणि भूतानि अस्य स्थापकारेणैव चयनं कुर्वतीति साहचर्यत्वात् तद्वि
हापीत्यर्थः ~~अ~~ नहीति अत्र मन्त्रो यजमानोऽकल्प्यते इति तस्य वदितान्वयः तत्कल्पनायां हेतु इयमाह यज
मानवदिति हेतुद्वयसाधयति जायतित्वेति अत्र च प्रकाले विषयान् करणानि चोपसंहृत्य मनो जा
यति प्राधान्येन स्य व्यापारेण कुर्वते इति अग्नि होत्रफलं स्वर्गं जगमिषु र्यजमान इव सुष्ठु मित्रोले स्वर्गरूप
ब्रह्मजगमिषु च मन इत्यन्वयः भाष्ये यजमान इत्यनंतरमिव शब्दोद्भवः देवा वशब्देन तत्प्रसिद्धिर्भूते
रं ~~इ~~ होति उदाननिमित्तकमरणानंतरं यागादिकलप्राप्तेस्तस्य तन्निमित्तत्वात् तत्कारणे कार्ये चारादुदान इत्य
फलत्वेन कल्प्यत इत्यर्थः न केवलं मरणद्वारा यागफलं प्रापकं तमुदानस्य किंतु एतस्यैवानंदस्याप्या
निभूतानि मात्रा मुपजीवंतीति श्रुतेः सर्वयागफला नामादि ब्रह्मात्मकत्वात् तदुत्प्रापकत्वादपि अहं ह
रिष्टफलं प्रापकं तमुदानस्येति अत्र पूर्वकमाह कथमिति स्वर्गमिवेति स्वर्गमेवेत्यर्थः सर्वयागफला

त्मकस्वरूपमेव बुद्ध्यादिरंगमयतीत्यर्थः. यद्यपि प्रहरह बुद्ध्याप्राप्तिर्न यागसाध्या यागरहितानामपि तत्प्राप्तेः
तथापि बुद्ध्या एव सर्वयागफलत्वेन तत्प्रापकस्योदानस्य कृत्तुः प्रापकत्वं मस्तीति भावः. न च उदानस्य कथं तत्प्रा
पकत्वमिति शङ्क्यं. तस्य सुषुम्ना नाडी चरित्वेन सः मनस्तेनाडी प्रवेशयन्ते हत बुद्ध्याप्रापयतीत्युपपत्तेः. ननु गार्ह
पत्यो वा एषोपान इत्यादिभ्यः मनो ह्यवयवजमान इत्येतेन ग्रंथेन विद्वान् अकुम्भी न भवतीति स्मृत्यते इत्युक्तं. अस्मै च
तत्रादिहोत्रादिकर्मप्रतीतेरुदानस्य यागफलस्थानीयत्वोक्तेस्तु न तत्फलत्वे तत्र कर्मप्रतीतेरत आह. एवं विदुव इति.
विदुः तेति. आदिनि स्वप्ने उपरमेते प्राणा एव जायन्तीत्येवं रूपविद्येत्यर्थः. अस्य श्रुतिविद्यायाः जागरणं श्रु
त्वादि बाह्येन्द्रियधर्मः शरीररक्षणं प्राणधर्म इत्येवं संपदार्थविवेकरूपत्वात्स्तौ तव्यौ पपत्तिः. अतएव प्राणा जा
गरणस्याविद्वत्साधारणत्वात्कथं विद्वत्तास्तुतिरित्यपि शङ्कानिरस्ता तस्यैवं भूतविवेकाभावादिति. ननु विद्या
करणत्वादस्य विदुषं श्रुत्वाद्युपरमादिकं सर्वं भवतीति विधीयतां किंस्तुत्येत्याशङ्क्यं विदुदविद्वत्साधारण्ये
न स्वयमेव भवते न विधेयत्वमित्याह. नहीति. विद्वत्तास्तुतिरेवेति श्रुत्वादि कं परेदेवे मनस्यो क्री भवति प्राणा प्र
यो जाग्रतीत्यत्र पदार्थविवेकरूपं ज्ञानं विवक्षितं तद्ज्ञानं गार्हपत्यो वा एषोपान इत्यादिना स्मृत्यते उक्तप्रकारेण
त्यर्थः. तृतीयप्रश्नोत्तरत्वेन कतर एष इत्यादिमर्थः पश्यतीत्येवं व्याचष्टे. यमिति. कतर इति. अत्रेति श्रुतेः
पदं गृहीत्वा व्याचष्टे. उपरतेष्वित्यादिनां संशयान्न इत्येतेन. अनेकेति. विषयविषयान्नैकभावागमनमित्यर्थः.
इदं च महत्त्वव्याख्यानं स्वप्न इत्युः जीवस्य स्वातंत्र्ये वक्तव्ये देवशक्तिमनसस्तुतिस्वप्नो मनो धर्मो नात्मधर्मः. अतो स
त्मनितु तदारोपमानं त्रोकस्तेति व्यापनार्थेति शङ्कापरिहाराभ्यामाह. नन्वेति. मनोपाधि ह्युक्तमिति. वा
ह्येन्द्रिययुक्तमनोपाधि ह्येते जागरणं केवलमनोपाधि ह्येते स्वप्न इत्यर्थः. स्वप्नस्य धीशब्दोक्तमनः प

ननु धर्मः

५३

व

श्री. १२

मने

परिणामास्त्वयो भवेति श्रुतौ सामानाधिकरण्यनिर्देश इति दुष्टं ननु इयं श्रुतिः विभक्त्यनुभवेन स्वा
 तंत्र्यं ननु न शक्यं किं तत्र विरोधापत्तेः अतो न देव शब्दे न ह्येवैव बोध्यं तत्र स्वत्वस्वतः स्वातंत्र्यमिति शं
 कते मन इति स्वयं ज्योतिष्मिति स्वयं ज्योतिष्मि बोधक श्रुतिरित्यर्थः अन्यथा द्वितीयसत्त्वे पि दीपादीना
 मिव वास्तवस्य बाधाभाव इति अत्र किं मनसः सत्त्वे ज्योतिरंतरस्य मनसो विद्यमानत्वादात्मनः स्वयं
 ज्योतिष्मि बोधनं न शक्यमिति श्रुतिः कार्यस्य बोधनस्य बाधोऽभिधेयः उत तद्बोधनरूपकार्यसिद्धयर्थं मनसो
 अभावो विधिर्वक्षितः श्रुतौ तत्र श्रुतसत्यत्वे श्रुत्यर्थबाध इति बाधः मनसि सत्ययि एवं तद्दीप इति च
 दृश्या एतत्तत्त्वमनसो दृश्यत्वेन ज्योतिष्मि योगे आत्मन एव स्वयं ज्योतिष्मि बोधयितुं शक्यत्वा
 दित्याह तत्रेति न द्वितीयः तदानीं मनसो भावस्तु श्रुत्यर्थ एव न भवतीत्याह श्रुत्यर्थेति आत्मनो ज्यो
 तिष्मि बोधनात्मक व्यवहारस्य प्रकाशादसापेक्षत्वात् तस्मिन् सत्येव तद्बोधसाधने मन आदौ च सत्येव त
 द्बोधयितुं शक्यते नान्यथेति मन आद्यभावो न श्रुतौ विवक्षितः तथा सति तद्बोधनाशङ्क इत्याह य
 स्मादिति तत्र मानमाह यत्र चेति द्वितीयाभावो व्यवहारो नास्तीत्यत्रापि मानमाह मात्रेति दृश्यं
 मात्राशब्दार्थः असंगतिश्चेदः दृश्यासंसर्गसुषुप्तौ विशेषविज्ञानभावो तेषां द्वितीयाभावे व्यव
 हारो नास्तीत्यर्थः अतो न द्वितीयः कृत्यः संभवतीत्याह अत इति ननु यदि स्वज्योतिष्मि बोधना
 र्थं मन आद्यभावो नापेक्षितः जागरितौ पितृहितद्बोधनं संभवादत्रेति स्वप्नवाक्विशेषणमन
 र्थकमिति शक्यते नन्वेति किं विशेषणवत्त्वमनसो भावः सिद्धयर्थयुक्तः उत विशेषणस्य गति
 मात्र

तस्य ४

न

सं

यं

मात्रं यत् **स्व** तेनाद्यः मनसोऽभावांगीकारेऽपि अंतर्हि दयः आकाशस्य तत्त्वतः परितो दस्य च श्रुतिसिद्धत्वे
 न तन्मतेऽपि तत्र स्वयं योतिषु बोधनासं भवति शेषेण **न**र्थक्यं न्यमित्याह. **अत्रोच्यते** इति.
 परितो दधिकोऽत्र इति. तस्यैः प्रयोगः स्वयं योतिषु मिति तद्बोधनमित्यर्थः. यथा श्रुते वास्तव्यतस्य बो
 धस्यानाशं क्यत्वादिनि. यद्यपि स्वप्ने अंतर्हि दया काशस्य तत्त्वतः स्वयं योतिषु बोधयितुं न शक्यमिति दो
 षस्तः. तथापि स्वप्ने मनसोऽभावेन तद्बोधनं प्रतिबंधकस्यार्थस्याभावात् तद्विषयं कर्षेत् स्वयं योतिषु बोध स्वप्ने
 धितुं शक्यमिति **न**र्थक्यमिति. **न**र्थक्यमिति. स्यादित्यनंतरं तथापीति शेषः. केवलं तयोति मनसोभावेनेत्यर्थः. **न**ारस्येति. प्रति
 र्थकीदृतिशंकते. **न**र्थक्यमिति. स्यादित्यनंतरं तथापीति शेषः. केवलं तयोति मनसोभावेनेत्यर्थः. **न**ारस्येति. प्रति
 बंधस्येत्यर्थः. शेषबोधने तु सुषुप्ते भाविष्यतीत्यभिप्रायः. एवं तर्हि सुषुप्ते सर्वस्याप्यभावमाश्रित्य सम्यग्बोध
 नं विवक्षणीयं. न च तत्संभवति तत्रापि बुद्धुः प्रतिबंधकस्य विद्यमानत्वादित्याह. **न** तत्रापीति. सुषुप्ते
 त्यर्थः. **न** तत्रापीति. स्वप्नेऽपीत्यर्थः. सुषुप्ते सर्वभावापनयस्यानदा स्वप्ने अर्धभावापनयाभिप्रायो वर्णयि
 तुं शक्यते. न च तदस्ति. **अतोऽत्रोति** विशेषतस्तदाप्यनर्थक्यमित्यर्थः. **तर्हि** विशेषणस्य गतिर्वक्तव्येति हि
 तीयं शंकते. **कथं** तर्हि. **अत्रैकदेव** स्वप्ने महिमानमनुभवतीति अथर्वशोखावाक्यं. अथ नानावसरेका
 एव श्रुतिगतविशेषणस्य गतिर्वक्तव्या प्रकृतानुपयोगादिति सिद्धांत्येकदेशीकप्रसिद्धः शंकते. **अन्येति**
 सर्ववेदांतप्रत्ययन्यायेनाथर्वश्रुत्यः विशेषेण एकवाक्यतया श्रुत्यर्थस्य वर्णनीयत्वात् तद्विशेषोपि वक्तु
 मिति पूर्ववाक्याह. **न**र्थक्येति. तर्हि का एव श्रुतिरप्यभावात् तस्य ज्ञेयतामनुयाह. **अतर्था** इति. स्वाध्या
 योद्योतयति ध्ययनविधेरर्थावबोधकत्वं कत्वा तु न्यचसं प्रदायिकमिति न्यायाच्च अस्मत्प्रत्ययस्य

क
चे

श्री
१३

प्यनर्थक्ययोगादित्यर्थः. एवमेकदेशिनिदूषिते सिद्धांत्युत्तरमाह. एवं तद्दीप्ति. तर्ह्यादावेव मुख्यश्रुत्यर्थ
 उच्यतां किं पूर्वोक्तरीत्या पक्षं तस्य शंका तन्निरोधकरणभ्यामित्याशंक्य पक्षेऽपि निमानवतः यथाच दर्थ बो
 धे अनधिकोक्तस्य तदनिमानावतारजि क्रीर्यया तदीयानायासा निराकृता इति वक्तुं सर्वमभिमानं निर
 स्येत्याद्युक्तं स्वयं ज्योतिषु श्रुतेरनतिशयत्वात् तद्वत्त्वात् स्वप्नादौ हृदयाकाशादिसंवेधितत्वं बंधप्रतीत्यभावा
 द्विद्यमानस्यापि अविद्यमानतुल्यत्वेनात्मनः केवलत्वात् काशदर्शनाच्च स्वयं ज्योतिषु मिति बोधनीयं मनसो
 भाववादिनापि एवं मनसि सत्यपि तस्य वासनामयगजतुरगाविषयतया परिणामादृश्यत्वाच्च दृष्टततो
 ज्ञेदेन विवेकतः श्रुत्या स्वप्नकाशत्वं बोध्यत इत्याह. यथेत्यादिना. मनसीति सत्यपीति शेषः. ननु मनश्च
 दविद्यादिनिमित्तवशाज्जतुरगादिरूपेण निव्यक्ते वासनावशो जायतीव तस्याः हेतुयैव प्रतीतिरस्य
 ज्ञेदेनया अत आह. कर्मनिमित्तेति. तथा प्रतीतिं विना स्वप्ने भोगाः सिद्धेः स्वप्नभोगप्रदकर्मनिमित्तवशा
 ज्जप्रतिगमादीनामिदं तथा नुपवेन तद्वत्त्वात् नानामयितयेवानुभवो हेतुन तद्वत्त्वात् सना रूपा विद्यावशाच्च वास
 नाश्रयस्य मनस इदं तयैव वरं चेतरेव प्रतीतिरित्यर्थः. इदं च विशेषणं मनसो विषयत्वं न विषयित्वा संभवादिष
 यिण आत्मन एव प्रकाशरूपत्वमिति वक्तुं जायति. आदित्यादिकार्यज्योतिषां च दुरादिकरणज्योतिषां च
 सत्त्वेन तत्संकीर्णत्वेन आत्मनः स्वयं ज्योतिषु उर्वीधं स्वप्ने तु तदभावात्सु बोधमिति वक्तुं सर्वकार्य
 त्यादिविशेषणं च प्रे आदित्यादिकार्यकरणज्योतिषां भासमानत्वेपि तेषां वासनामात्रत्वाद् दृश्यत्वाच्च
 विषयप्रकाशनासामर्थ्यमिति वक्तुं वासनाभ्युत्थादिविशेषणं एतच्च विशेषणं स्वप्न एव एवं न तेनैव
 यं ज्योतिषु स्वयं बोधयितुं शक्यत्वादयत्रासंभवादे जायमिति श्रुतौ स्वप्नविशेषणग्रहणमर्थवदित्युक्तमि

दि

तिदृष्टव्यं स्वयं योतिरुमिति सिद्धमिति शेषः. अतः का एवम्क तौ स्वप्ने मनस्यभावाविवक्षोकारणाभा
वेन तद्विशेषाभावात्. अत्र देवशब्देन परेदेवे मस्यैकीभवतीत्युक्तं मनस्येवोच्यते इत्युक्तं सुपसंदर्भे.
तस्मादिति. नन्विन्द्रियाणामुपरतयाद्विषयसंबंधाभावात्कथं मनसो मदिमानुभव इति शंकते. कथमि
ति. पूर्वज्ञातस्यैव स्वप्ने सानास्य वासनामात्रत्वमते नैन्द्रियापेक्षेयाह. उच्यते इति. यदीति. यन्मित्रं
पुत्रं वा पूर्वं दृष्टवान् तदेव दृष्टं पुत्रमिन्द्रादिविषयवासनासमुद्भूतं मित्रं पुत्रं वा विषयाप्यश्रयतीति तदुक्तं
वानित्यादिपदाध्याहारेण वाक्ये योऽयमत्यथा पुत्रीमिति द्वितीयायाय सुखस्य चानन्वयः स्यादिति चेत्
रभावेन दर्शनायोगान्मन्यत इत्युक्तं. तथेति. अत्रापि योर्थः श्रुतः तमेव श्रुतमर्थमित्यध्याहारेणैव श्रुतिर्वा
ज्यादेशे नदीतीरादिः दिक्प्राचादिरिति भावः. प्रत्यनुभूतं प्रतिवारमनुभूतं पुनः पुनरनेकदिनेषु अने
कस्वप्नेषु अनुभवतीत्यर्थः. जन्मांतरे दृष्टमिति व्याख्याने हेतुमाह. अतएवेति. अनुभूतं चेत्प्रत्यनु
भूतमिति मननेन पुनरुक्तिमाशङ्क्याह. केवलेनेति. पूर्वमिन्द्रियद्वारका अनुभव उक्त इत्यप्येव न संशयमित्य
र्थः. सर्वदर्शने हेतुमाह. अतएवेति. अनुभूतं चेत्प्रत्यनुभूतमित्यनेन पुनरुक्तिमाशङ्क्याह. के
वलेनेति. पूर्वमिन्द्रियद्वारका अनुभव उक्त इत्यप्येव न संशयमित्यर्थः. सर्वदर्शने हेतुमाह. अतएवेति. अनु
भव इति. कस्यैतत्सुखं भवतीत्यस्योत्तरं तदर्थं ह्युक्तं वदन्माह. सयदीति. पितारव्येनेति. इदमुपलक्षणं
चिद्रूपेण ब्रह्मण चेत्पिन्द्रियं तन्मनः प्राणोद्योतश्चैतन् इति श्रुत्यंतरेण प्राणशब्देनैव ब्रह्मणोत्तरं
स्य लयाभिधानातिरिक्तं नैति वासनाभिधौ हीद्वारं स्वप्ने भोगप्रदं कर्म तत्रैव तत्तदुपरतं भवतीति
जः शब्देनैव चैतन्यसंबंधादित्यर्थः. रश्मय इति. वासना इत्यर्थः. अविशेषविज्ञानेति. सामान्यं चैत

सामान्यचैतन्यरूपेणेत्यर्थः. चेतनाशब्दितसामान्यवन्निरूपेणवाग्रनेनसुखमुक्तमित्याह. तदेति. नन्य
चेतसुखंभवतीत्यर्थः. जन्यसुखस्यतदानीमसंभवात्स्वरूपसुखस्यपूर्वमधिसमत्वेनतदाभवतीत्यनुपपत्ते
रित्याशंक्यस्वरूपसुखमेवविशेषविज्ञानरूपविज्ञेयाभावेनिवातस्यदीपप्रभावत्सम्यक्प्रकाशतेतदपेक्षित
हचनमित्याह. यदिज्ञानमिति. विज्ञानरूपंस्वरूपसुखमित्यर्थः. अनेनप्रानंदमयकोशशब्दितमानप्रिय
रूपमनआदिवातनावदज्ञानं सुषुप्तधमीत्युक्तं. चमप्रश्नस्योपरंतुरीयस्वरूपंविवेकसौकर्योद्भिद्यात्रैव
च्यतइत्याह. एतस्मिन्निति. अन्यथेति. पूर्वमन्यथाविभाव्यमानमित्यर्थः. मात्रानुप्रवेशेनेति. मात्राणोविवे
कतः. आसरेऽनुप्रवेशेनेत्यर्थः. आपोमात्रादित्यत्रविभक्त्यलोपस्तुतादयः. स्थूलानिचेतिपंचीकृतानिचेत्य
र्थः. ततश्चपंचीकरणमेतत्कुर्तिसिद्धमित्युक्तमन्यथा. प्राकाशकाशमात्रयोः पृथगुक्तानुपपत्तेरिति. यद्य
धिमंतव्यादयोमनआदिचतुष्टयविषयाऽपिदृष्ट्यादिविषयाएवनेत्युक्तमपिमंतव्यादिरूपेणपृथगि
तिपृथग्दृष्टिर्दृष्टादितिइत्येवं. प्रकाशविशिष्टात्मनोऽपिचित्तवृत्तयश्चर्मतत्प्रकाशनिर्भास्यंचतदेवेत्यर्थः. पृथिवी
चेत्यादिनाविधारयितव्यंचेत्यंतेन. आत्मव्यतिरिक्तंतदुपाधिभूतंसर्वचोक्तमित्याह. सर्वहीति. पृथग्दृष्ट
त्यादिनाउपहितस्वरूपमुच्यतइत्याह. अतःपरमिति. दृष्टेति. उपाधिभूतमपिदृष्टत्वादिकमुपाधिव्यति
रिक्तोऽनुपाहितैवात्मन्यासयितंस्फटिकैलौहित्यवदस्तीतिउपाधिभिन्नोप्यात्मदृष्ट्यादिनोक्तः. विज्ञाना
त्मन्यत्रदृष्ट्यादाविवेकत्वाच्चकर्तृत्वाभावात्विज्ञानंयज्ञतनुतइत्यादाविवेकबुद्धेरभिधानेनोक्तमप्यस्य
शंक्याह. विज्ञानमिति. कारणभूतमिति. विज्ञानमयइत्यादानित्यर्थः. एषहीति. हिशब्दप्रशब्दायकः. स
चसंप्रतिष्ठितइतिक्रियानुकर्षणार्थइतिवदन्. दृष्टात्मनः पृथिव्यादिवेत्स्वरूपेणप्रदारेणयोनस

अवतीत्याशंक्य उपधितये उपहितस्य भावमेवास्य लक्ष्य इत्याह. सचेति. एवं ज्ञायादीनामन्यधर्मवोक्त्या
 शोधितस्य भावानुवादेन तस्याः शरैक्यनिधानं पुरा सरतः ज्ञानस्य फलमुच्यते उशरवाक्येनेत्याह. तदेकमे
 ति. वक्ष्यमाणं लक्षणं मक्षरं प्रति पद्यत इत्येव रूपं फलमाह. त्वेन्ययः. उशरवाक्यमिति शेषः. उक्तमर्थं कृत्य
 स्मरारूढमाह. एतदुच्यते इति. सदित्यस्यार्थमाह. सर्वेति. अत्र अधिकारिणो दुर्लभत्वं सयो ह वा इत्यनेनोक्तं स
 यः कश्चिदेवापूर्ववत्तदुक्त्यादि विशेषणमक्षरं वेदयत इत्येकं वाक्यं समापनीयं यस्तु वेदयते स सर्वज्ञ इति वा
 क्योत्तरं कार्यं अन्यथा यद्युच्यते नान्यथा न. अत्र वाक्ये अत्राद्यादि विशेषणत्रयेण का रणसदमस्य ल
 शरीरं यन्निराकरणेन अवस्थात्रयनिराकरणेन अवस्थात्रयराहित्यमनूद्यते नोदितदिगुणवर्जित
 मित्यनेन तदुक्तं कस्य लशरीरवर्जितमिति प्रतीतेः. शुभ्रमित्यनेन तमेव तुरीयमनूद्यते स्यादक्षरसामाना
 धिकरणेनेदेकमुक्तमिति विवेकः. अत्राक्षरमित्यनेनाक्षरं पुरुषं वेदसत्यं सर्वो ह्यन्यंतरो ह्यज्ञः अ
 प्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति मंत्रोक्तानि सर्वाणि विशेषणान्यात्मोपलक्षणार्थं संगृहीतानीत्याह. सत्यमित्या
 दिना. यस्तु सर्वत्यागीति. अत्रापि वाक्ये वेदयत इत्यस्यानुषंगः. अत्र सर्वज्ञ इत्यनेन कस्मिन् न भगवो वि
 ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं न वतीति प्रतिज्ञातं सर्वं विज्ञानमुक्तं सर्वस्मत्त्वस्य ज्ञानजन्यं अनित्यत्वं स्यादत
 एवाह. पूर्वमिति. एवं चारोपनिष्ठाद्वारा अभूत तत्तद्वा बोधिविहित इत्याह. सर्वं न वतीति. अत्रादिभि
 रिति. ततश्च चक्षुश्चक्षुः इत्येव चेत्यत्रापि चक्षुरादिभिर्देवा अक्षुषलक्षिता इति व्याख्यातं. ॥ इति च
 तृथः प्रश्नः ॥ एवं च तृथप्रश्नेन उत्तमधिकारिणः पदार्थशोधनपूर्वकं वाक्यार्थज्ञानेन अक्षरं प्रति
 मुक्ता अज्ञानधिकारिणा मंदवैराग्यवतः अमित्येव ध्यायत आत्मानं प्रणबोधनुरित्यादिमंत्रमस्मिन्

ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण परप्राप्त्यर्थं ॐ कारोपासनं च कुं पंचमप्रश्नमवतारयति ॥ अथैतन्मिति ॥
इदानीमिति ॥ गार्ग्यप्रश्ननिर्णयानंतरमित्यर्थः ॥ परेति ॥ अथैतन्मिति ॥ क्रमेण परब्रह्मलोकप्राप्ति
साधनेत्यर्थः ॥ तदङ्गं तन्मिति ॥ तदिति क्रियाविशेषणं तद्दृशे मभिधानमिति तेन विशेषणेन ॥ अङ्गं तत्
उद्धारत्वं भातीत्यर्थः ॥ अनेन ध्यानेन तत्पूर्वकारिणो प्रत्याहारधारणसूचितेत्याह ॥ सत्येति ॥ मत्तया ॥ आदरेण तु
पचारणं वा ॥ आवेशतः ॥ आरोपितो ब्रह्मकोयस्मिन् ॐ कारेत्तस्मिन्समाहितचित्तइत्यन्वयः ॥ अनेन ध्या
रणोक्ता ध्यानशब्दाश्चिमाह ॥ अस्मेति ॥ स्वतन्त्रविच्छेदइति ॥ अविच्छिन्नसंतानइत्यर्थः ॥ अत्यन्तरेण विज्ञा
तीयप्रत्ययेनारिविलीकृतः ॥ अनेन तन्मिति ॥ चित्तस्य ॥ अस्मिन् विषये स्थितसतः ॥ एकदेशेन विक्षेपं वारयति ॥ नि
वासेति ॥ ध्यानेनैव यमादि साधनमपि सूचितमित्याह ॥ सत्येति ॥ कतमिति ॥ उत्तमचोर्थं बहुषु निर्दि
रणं दर्शयति ॥ अनेन केहीति ॥ ॐ काराभिधानं ध्यानत्वात् तदहं राद्युपासनवदपरप्राप्ति साधनमेव
तपरप्राप्ति साधनमपीति प्रष्टुमिच्छति ॥ तदभिप्रायः ॥ पिप्पलोदः ॥ अस्मिन् लंबनतया ध्यातं चेदपरप्राप्ति प
मात्रसाधनं परात्वं बनेन चैव क्रमेण परप्राप्ति साधनमित्युक्तमाह ॥ एतद्वा इति ॥ एतद्युक्त्योर्न पुंस
कयोरोकारा विशेषणं लोयोगाद्ब्रह्मविशेषणमाह ॥ एतद्ब्रह्मेति ॥ किंतद्ब्रह्मेत्येतद्वाह ॥ परंचेति ॥ यदेत्यरं च
परंच ब्रह्मास्ति तदुभयमोकारइति वाक्यान्वयइत्यर्थः ॥ न चैवं ब्रह्मोद्देशेन ॐ कारत्वे विधाने ब्रह्मणो
कारदृष्टिः प्रसज्यतेति शङ्कं ॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायेन लोकेषु सामोपासीतेत्यादि विवर्ति कु
ष्टं ॐ कारं ब्रह्मदृष्टिः सिध्यतीति भावः ॥ तयोर्नैवात्कथमेकचित्याशङ्क्यापचारादित्याह ॥ ॐ कारप्र
तीकत्वादिति ॥ अनेन सामानाधिकरण्येन ॐ कारस्य प्रतीकत्वमुपदिश्यतइति भावः ॥ ननु किंप्रतीकोपदे

भा

जात

व

ज्ञानसाक्षादेव ब्रह्माभिधीयतां मत आह. परं हीति. शब्दादिति. शब्दादिभिः साक्षाद्बोधनानर्हमित्यर्थः. आदि
 शब्दे नानुमानादिगृह्यते. प्रवृत्तिनिमित्तस्य धर्मस्य किं गस्य चाभावादिति. तत्र हेतुमाह. सर्वेति. न शक्यमि
 ति. प्रवगाहयितुमित्यन्वयः. तर्हि इन्द्रियेर्मनसा वा तद्गृह्यते. इत्यत आह. अतीन्द्रियेति. मनस्वेति. इन्द्रिये
 र्वैत्यपि द्रष्टव्यं. तर्हि तत्राविधस्य ॐ कारे प्यावेशा संनवा किंचिद्विषयमाशेष्यो वेशो वल्लभः. अतएव सर्वेति. न
 र्गतत्वं विशेषं वदयति ॐ कारतादास्यं च तत्कथं निर्विशेषत्वाभः. अत आह. ॐ कारेति. प्रसीदतीति.
 तदुपासनेन चित्तस्य नैर्मल्ये सति निर्विशेषं स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः. तत्र मानमाह. शास्त्रेति. अन्यथा
 परब्रह्माद्येन स्तदुक्तिर्येषां दित्यर्थः. तथा अपरं चेति. प्रसंतीत्यन्वयः. तस्मादिति. युतीकत्वादित्यर्थः.
 तस्मादेवं विद्वानिति. ब्रह्म ब्राह्मणं दुस्त्वार्हमिति विद्वानित्यर्थः. एतेनैवेत्यनंतरं आयतनेन आलम्बने
 नेति. यदहं प्रमादतो गच्छेतीति इह व्यंतस्य पदस्यार्थो दुता र्थमाह. ॐ कारेति. न तु एतच्छब्दार्थकथ
 नमेतदिति द्रष्टव्यं अभिध्यानस्यायतनत्वाभावादिति इतरोपासनवदस्याप्युपासनत्वात्परप्रापकत्वं
 न संनवेतीत्यत आह. नेदित्यमिति. मन आद्यपेक्षया इदं नेदित्यसमीपवर्ति अंतरंगं प्रोक्तुमात्रं वने
 एतदालम्बनं प्रोक्तुमेतदालम्बनं परमित्यादि श्रुतेरित्यर्थः. नेदित्यत्र मेव तं स्तुवने उक्तं वाक्येन साधय
 ति. स यदिति. विकल्पस्यापि फलजनकत्वात् नेदित्यत्र मित्यर्थः. सकेतेति. प्रकारादिमात्रात्रयात्मक
 ॐ कारः स उपासितव्य इति न जानाति किं तु प्रकारमात्रमुपासितव्यं जानातीत्यर्थः. तथापि एक
 दशज्ञानवैशुष्यतया दुर्गतिं न गच्छति किं तर्हि ॐ काराभिध्यानप्रभवात् तदेकदेशध्यानप्रभवादिशि
 क्षा मेव गतिगच्छतीत्यन्वयः. तात्पर्यार्थमुक्ता रदानीमक्षरार्थमाह. यद्यप्येवमिति. यदि शब्दोप

सीद

श्री०

१६

प्र

पि

ता

पद्यपीत्यर्थे व्याख्यातः. एवं च स तेनैवेत्यतः प्राक्तं धापीति पदं दृष्ट्वा एकमात्रमिति एकमात्रात् एकमोकारम
कारमित्यर्थः. एकमात्राविशिष्टेत्यत्रापि एकमात्रात् विशिष्टेत्यर्थः. ॐ कारेति. तदवयवेत्य
र्थः. एकमात्राधानं प्रधानीभूतमात्रादयंकृत्स्नमोकारमिति केचिद्याचक्षते. दीपिकायां वा
चस्य त्वेव प्रकारमात्रमित्येवं व्याख्यातं संबोध्यत इति तन्मात्राध्यानेन तन्मात्रासाक्षात्कारो
नित्यर्थः. एधिव्याकिमसि संपद्यत इति कर्माकांक्षते किमिति मनुष्यलोके किमिति पदमिहाकृष्य
कांक्षां पूरयति. मनुष्यलोके किमिति. मनुष्यशरीरमित्यर्थः. एधिव्यामनुष्यलोके त्वेव नियमात् ॐ
शिवस्यैव मत्त आह. अनेकानिहीति. पञ्चादा निहीत्यर्थः. तर्हि तस्य नियमेन कथमनुष्यत्वप्राप्तिरत आ
ह. तत्र तमिति. ऋग्वेदरूपाहीति. एधिव्याकारः स ऋग्वेद इति श्रुतेरकारस्य तद्रूपत्वमित्यर्थः. अभिध्या
ताप्रकाररूपमात्रा ऋग्वेदरूपेत्यन्वयः. तेनेति. येन ऋग्वेदस्य तेनेन चो मनुष्यलोके मु
पनयंत इत्यर्थः. वीतश्च इति. अद्वारहितः सन्नित्यर्थः. योगश्च इति. एकदेशशानो विकल इत्य
र्थः. अनेन नहि कल्याणकृत्कश्चिदिङ्गीवाक्यसंवादः सूचितः. द्विमात्रेण विशिष्टमिति. द्वितीय
मात्रात्वेन विशिष्टमोकारं तद्वत्तमुकारमित्यर्थः. ननु मात्राद्वयमकारस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् अतएव द्विती
यमात्रारूपमिति वक्ष्यति. श्रुतौ तृतीया च द्वितीयार्थं ॐ कारमभिधायी तेत्युपक्रमान् इति भावः. अ
त्राभिधानं तादात्म्याभिमानपर्यंतमिति वक्तुं मनसि संपद्येति वाक्यं तत्र साक्षात् मनः संपत्तेः साध
नत्वेन बाधलेखनेन च अनन्वयात् मनः शब्दस्य त्वरिणामस्वप्नादिवक्षणाद्वारा स्वप्नपञ्चराश्यात्

न

त

प्र. भा. ना.

१५ एवं व्याख्याने हेतुमाह प्रतीकत्वेनेति अभेदेति प्रतीकत्वे हि अधिष्ठानाध्यस्थमानयोस्तदव्याशेपादत्ते दशवर्णमुपपद्यते करणत्वे तु न तदुपपद्यते

त्वेन श्रुत्यंतरे श्रुतौ कार एव लक्ष्यत इत्याह स्वप्नात्मक इति उकारे संयति पर्यं मभिध्यानेन यः करोतीति
वोकार्य इत्यर्थः प्रचक्षते स्वप्नदीप्तिरिति पुनरिदं तं न स्तुतिः किं तु कुरुते फलस्य अकारे विश्वाभिन्नविश
वै उपासनं उकारे तैजसाभिन्नहिरण्यगर्भापासनं च विवक्षितमित्याहुः तन्मते मनः प्राये नो देवीणां मरुचप्रभि
मानि हिरण्यगर्भ उच्यते इति वक्तुं स्वप्नात्मक इत्यादि विशेषणं नीति बोध्यं दीपिकायां तु मात्राद्वयस्याभिहितस्यो
पासनं मनसि संप्रति श्रमनसा एकग्रतया चिंतनमिति च व्याख्यातं एवमोकारं स्तुत्वा तदुपासनं परब्रह्मविषयं वि
धत्ते यः पुनरिति चिकीर्षु न विद्विषाद्वेनेति विज्ञानी विषयीकृतैनेत्यर्थः मात्रा त्रयात्मना ज्ञाते नीतियावत् पूर्व
वदत्राधि त्रिमात्रेणैत्यत्र तृतीया मात्राकार उच्यते इति भ्रमं वारयितुं ॐ मित्ये नैवास्मरेणेत्येकं पूर्ववत्तत्र
मात्रा प्रधानं उकार एवोच्यते इति मतं इह वैदं विशेषणं मनुष्यपत्रं पूर्वत्राव्योकारस्यैवोक्तत्वादि तं तन्मतम
नुपनमि वभातीति मात्रा त्रैलोक्ये तृतीया श्रवणत्वं ॐ कारेन प्रतीकं तथा सति विषयत्वेन कर्मतया द्वितीया
स्यात् किं तु अभिधायकत्वेन कारणत्वेन तृतीया बलादिति भ्रमं वारयति प्रतीकं नेति तस्य कर्मत्वं पि
कारकत्वेन अभिधायी न क्रियानिर्वर्तकत्वेन हेतुत्वात् तन्मात्रं विवक्षया तृतीयोपपद्यत इत्यर्थः अनेकश इति ॐ
कारमभिधायी स्वयमेकमात्रा मभिधायी तैति द्विवारं श्रुतैत्यर्थः अन्यथेत्यस्य बाधे तैत्यन्वयः अथपि द्विमात्रे नेना
ण्यः पुनरेतं त्रिमात्रेणैति च तृतीया द्विवारं श्रुता हेतुत्वापेक्षया कारणं चरसत्त्वं कारकं विभक्तत्वात् तत्तत्तस्य
अधिबाधो न युक्त इति शंकेते यद्यपीति द्वितीयाद्वयस्यापि कर्मत्वे स्वरस्याद्वयकर्मस्यत्वाच्च तस्यैव प्राबल्य
मित्याह तथापीति प्रकृत्येति प्रक्रमानुरोधे इत्यर्थः किं वद्वितीयाद्वयमुक्ता भेदश्रुतिः एतेनैवायतनेनै
कतरमन्येति आयातनेनैवाचेतीति आस्तं बने वाच्यायतनश्रुतिद्वयं चेति षडुश्रुत्यनुरोधेन तृतीया

प्र. भा. ना.

शं
त्रि

रि
त्ये

श्री०
१७

यस्याऽप्यमिथ्याह. त्यजेदेकमिति. तृतीयमात्ररूपीति. यद्यपि मात्रात्रयध्यानाभावात्त्रयरूपित्वमेव तस्य
 तद्योपि तृतीयमात्राया एव इह साधारण्यार्थं प्राधान्येन निर्देशातिबोध्यं तृतीयमात्रमप्युपहितसमये तपाठेन
 तस्य विशेषणमकारस्यादित्यात्मकत्वादिति हिरण्यगर्भस्य जीवघनत्वमभागतत्वे मनागता वेदाण्य
 येनोपपत्तिरुपपत्तिरिति. सहिरण्यगर्भ इति. त्रिंशत् रूपेणेति. समष्टि त्रिंशत् रूपेणेति. तस्यैव इति. समष्टि त्रिंशत्
 त्मनि हिरण्यगर्भे ध्यायित्वा त्रिंशत्प्रमाणिनः सवे जीवा गो हसामान्येन रवं उमुंडादय इव संस्तुता इत्यर्थः. इदानीं
 वाक्यं प्रयोजयति. सविद्वानिति. सविद्वानिदानीं ध्यायमानः पश्चाद्ब्रह्मलोकं प्राप्नुयति. तत्र ब्रह्मलोके स्था
 वरजंगमेभ्यः पराऽऽतीव घनात्पारं पुरुषं पश्यन्निस्ततो मुक्तो भवतीत्यन्वयः. तत्रयः पुनरेतमित्यादि नोक्ते
 र्ध्यायमंत्रं योजयति. तिस्र इति. मृत्युगे चरा इति. प्रत्येकं ब्रह्मदेहं च विना तदुपासकानां मृत्युनतिक्रमा
 दित्यर्थः. ब्रह्मदेहस्य संश्लिष्टत्वेन च संभूय च प्रयुक्ताश्चेन्नायं दोष इत्याह. किंचेति. जाग्रदिति. जाग्रदुक्तं
 वैश्वानराभिमानो विष्णुः तस्याने स्थूलशरीरं जागरितं च स्वपुरुषस्तु हिरण्यगर्भाभिन्नस्तेजसस्तत्स्थानं त्रिं
 त्रिंशत्शरीरं च प्रपञ्चसुषुप्तौ पि ईश्वरात्मा प्राप्नुयति तत्स्थानं मया कृतं सुषुप्तिश्चेत्तेषां मकारदितादात्म्येन यदीभिध्या
 नेन तदुपासनासु योगक्रियासु युक्तं सुषुप्तेन न्यसक्ता अनविप्रयुक्तास्ति सो मात्रा प्रयुक्ताश्चेन्न कंपत इत्यन्व
 यः. अनेन सर्वात्मके परब्रह्मेण ईश्वरे ॐ काराभेदेन ध्यानमुक्तं. यथोक्तेति. तिस्रो मात्रा इति. त्रिंशत्कोकविभा
 ग इत्यर्थः. कुतो वा तव च न विदोषः स्वस्य सर्वात्मत्वेन स्वयतिरिक्ताभावात् सो न न संभवतीति कुतो हेतोः कस्मि
 न्वावयये चेत्तेदित्यर्थः. अरे ब्रह्म प्राप्स्यथ्यः ॐ कारः प्रयुक्तस्तेनैव न पृथक् प्रयुक्तैः परमपि प्राप्नोति

प्र

ह्यलोके उत्पन्ननिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारेण उक्तस्योकारस्य कर्ममुक्तिफलत्वादित्याह नैवेति येनापरमन्वेति
 तेनैव परमन्वेति नित्येव कारण इत्यर्थः तदर्थोकारेणेति अत्यन्तविशेषणार्थं पुनरुक्तं नैवेति नैवेति
 बोध्यं ॥ इति पंचमप्रश्नभाषाविवरणं समाप्तम् ॥ गताः कृताः पंचदशश्रुतिस्थाः कर्माणि विज्ञानमयश्रुतिमंत्रक
 र्माणि सहस्रं उक्तानां परस्मिन् रक्तमुक्ताय शान्त्यः स्य दमा नाशितमंत्रे दृष्टोक्तिद्वारा परस्मिन् रक्तात्मनश्च ए
 योर्विस्तराभिधानार्थं वक्ष्ये प्रश्नमारभते अथ हेनमिति तस्य पूर्वसंगतिमुक्ताः श्रुतिनुवादपूर्वकमाह समस्त
 मित्यादिना अक्षरस्य कारणत्वं प्रत्ययेपितस्मिन्नेव लयमाह सामर्थ्यादिति तथाधारत्वेन कारणत्वेमा
 ह तत इति तदुक्तेः प्रयोजनमाह उक्त इति यद्यप्यद्वितीयात्मज्ञानान्मुक्तिर्न कारणज्ञानात्तथापि तस्य कारण
 त्वे तद्वतिरेकेण कार्याभावात्तद्वितीयत्वज्ञानं सिद्धतीति तादृशात्मज्ञानापरंप्रेय इति प्रत्यावाइदमेक एव स ए
 ते मेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यत् प्रज्ञानं ब्रह्म एतेन प्रज्ञेनात्मना अस्मत्तः समभवत् तस्मदेवैकमेवा द्वितीयमुप
 ज्ञेयं प्राचार्यवान्वेद अथ संपत्येतमेवैकं ज्ञानं यथा अस्मत्तस्यैष सत्तुः अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमम
 चदित्यादिषु श्रुतिषु निश्चितमित्यर्थः इहापि तादृशात्मज्ञानदेव सर्वात्मभावः प्रेय उक्त इत्याह अनंत
 रिति वेत्रे म नूद्यवर्तिष्यमाणमाह वेक्यमिति तदर्थमिति तस्य शरीरांतस्थत्वोक्तिद्वारा तस्य प्रत्यगात्मत्वं
 ज्ञानार्थमित्यर्थः अज्ञानकारणमिति अज्ञानसंभावनायां कारणमित्यर्थः अप्रत्ययमिति अविश्वासमित्यर्थः य
 र्थः अन्यथा संतमिति ज्ञानिनं संतं अन्यथा कुर्वन् अज्ञानिनं कुर्वन् आरोपयन्नित्यर्थः कथं तेनावक्ष्यमित्यने
 न स्तुतिमर्थमाह अत इति समूलोद्वाइत्यनेन स्तुतिमार्गः अतर्क्येति स्वरूपेण शान्त्यत्वाभावादाह विज्ञे

ना

मित्यु

श्री०

य १८

प्रश्नमिति प्रष्टव्यमित्यर्थः २

दि

त

यत्वेनेति. यावज्जिज्ञासितं न ज्ञायते तावत्तद्विज्ञान्यवद्वा सति शान्त्यमिवेत्युक्तं यदुष्यते उशकत्वेन सा
 क्षात्सावयवत्वेन किंतु कलाजनकत्वेन तदुपाधिमत्वादिदिवत्तुं यस्मिन्नेतादिति. वीक्यमितितज्ञात्यर्यमाह
 वोऽशकत्वाभिहितं. न तु केवलं व्याप्ताप्रदर्शनां किं वक्ष्यमाणकलो. सत्येतत्तत्तत्तदुपाधीति. तथेव स
 प्रदर्शनीय इत्यत्र हेतुमाह. अत्यंतं तैति. प्रविद्याविषया इति. प्रविद्याधीना इत्यर्थः. को न त्रयोपितासौ चैतन्य
 रूपाधिष्ठानाव्यतिरेकाद्भुसर्गवन्मृषालीपत्यविद्याविषयत्वं साधयति. चैतन्येति. चैतन्याव्यतिरे
 केण लक्ष्यमाणत्वं हेतुं विज्ञानवादीभ्यां व्यादृढीकरोति. अतएवेति. छ. तं यथा अग्नि संयोगाद्वावस्था
 प्रतीयते. एवमहमाकारमात्रं विज्ञानमेव वासनविशालिष्यकारेण जायत इति नूतनां तेषां भ्रमो विषय
 स्य चैतन्याव्यतिरेकप्रत्ययंगमयति. अन्यथा तथा भ्रमलुपपन्नैरित्यर्थः. विषयाणां चैतन्याव्यतिरेकेण प्र
 तीतिरियमादेव विषयविज्ञानरूपेण चैतन्याभावेऽप्युक्त्या दोषश्च न भ्रमो जातः. केवां चिदिति. तदीयभ्रं
 त्यापि चैतन्याव्यतिरेकप्रतीतिं दृढीकरोति. तन्नरोध इति. चैतन्यस्य नित्यस्य कस्मादपि चिच्छानत्वेन सभ्र
 वति. कलाकार्यत्वादि नित्याधिकपक्षेणा जनेन शकते. घटादीति. भूतधर्म इति. देहाकारेण सहो भूतधर्म
 इत्यर्थः. चैतन्यस्यारोपाधिष्ठानत्वसिध्यर्थं नित्यत्वं मेकत्वं च वदन्ता निराकरोति. अनप्येति. प्रत्यव
 भासत इति. नानात्वेन चेति शेषः. सत्यं ज्ञानमिति तथा च श्रुतिविरोधात्तौ पक्षौ हेया इत्यर्थः. किंच ज्ञानका
 रविषयाणां सङ्गावनियमाभावात्. विषयकाले ज्ञानस्य सङ्गावनियमात्तयोर्भेद इति विज्ञानवादीपक्षं नि
 राकुर्वन् अग्निचारादेव ज्ञानस्य नित्यत्वं साधयन्नेत्यायकादिपक्षमपि निराकरोति. स्वरूपेणैकं घट

य

कि

त्वेन कार्य

शा
त्स

२

ज्ञानकाले पटभावेन भवति विषयाणां ज्ञानव्यभिचारित्वं ज्ञानस्य विषयकाले अवश्यं भावनियमादव्यभि
चारित्वमित्यर्थः. पटकाले पटज्ञानमपि नास्तीति पटज्ञानस्यापि पटविषयव्यभिचारित्वं तुल्यमित्याशंक्यस्व
रूपेण संतौजस्य विषयविशिष्टत्वेन रूपेणैव व्यभिचारः. विषयस्य तु स्वरूपेणैवैति विशेषइत्यर्थः. ज्ञानस्याप्यभि
चारित्वं मुपपादयति. यथायथेति. ननु उत्पन्नविनष्टादेर्मरुदुदात्तवर्तिनश्चाज्ञायमानत्वात् ज्ञानस्यापि द्वेया
व्यभिचारोऽपि दुइत्याशंक्यत्वात् ज्ञाने तत्कावा सिद्धे सत्ता भूतपदार्थाऽसिद्धइत्याह. वस्तुचेति. अतुपयति मेवद
ष्टां तेन स्य स्वीकरोति. रूपंचेति. ज्ञेयस्य ज्ञानव्यभिचारित्वं ज्ञानकाले सत्वनियमाभावरूपं स्य स्यमित्याह. व्यभि
चारित्वेति. पटज्ञानकाले कदाचित् पटाभावादित्यर्थः. पटकाले ज्ञानस्यापि व्यभिचारस्तुल्यइत्याशंक्यं वि
शिष्टरूपेण व्यभिचारैरिष्वरूपेण व्यभिचारं पूर्वस्मिन्निति. न व्यभिचारतीति. ज्ञानमित्यस्य इहाप्यनु
ष्टंभः. पूर्ववाक्ये द्वितीयांत इह तु प्रथमांतमिति शेषः. भावादिति. स्वरूपेणैवैत्यर्थः. ज्ञानस्य स्वरूपेण सत्तामेव
ज्ञेयांतस्य ज्ञेयत्वादेव साधयति. नहीति. स्वरूपेणैव भावं शंकते. सुषुप्तइति. किंतु दानीं ज्ञेयाभावेन ज्ञा
नाभावः साध्यते उत ज्ञानस्यादर्शनाद्वा आद्ये पि ज्ञेयस्य व्यंग्यत्वात् तदभावाद्यं ज्ञानकाभावेति नाद्यः. व्यभि
चारइत्याह. न ज्ञेयेति. व्यंग्यज्ञानैककल्यस्य व्यंग्याभावे अभाव उच्यते. आलोकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा
त् नैवमिति ज्ञानानुमेयत्वादिनं प्रतिदृष्टांतं तदभाह. नहीति. वैनाशिकमते विज्ञानव्यतिरेकाले
काद्यभावात् तत्रैव व्यभिचारइति शंकते. वैनाशिके इति. कल्ययत्येवेति. उक्तव्यभिचारस्य लाभावेन व्यभि
चाराभावादित्यर्थः. एवमपि ज्ञानाभावे कल्यकस्य ज्ञेयाभावस्य ज्ञानमंगीक्रियते न वा आद्ये न ज्ञानाभा

यट

श्री०
१५

वाऽततयोरैक्यादेकाभावे इतराभावइति५

वसिद्धिः तस्यैव प्रभावज्ञानस्य सत्त्वादित्याह. येनेति. येन ज्ञेयाभावज्ञानेन तदभावज्ञानाभावं कल्पयेत्त
 स्य ज्ञानस्याभावः केन कल्प्यते न केनापि कल्पयितुं शक्यमित्यर्थः. न द्वितीयमित्याह. तदभावस्यापीति.
 ज्ञेयाभावस्यापि अज्ञातस्य ज्ञानाभावकल्पके लो संभवादवश्यं ज्ञेयत्वात् तत्तद्ज्ञानाभावेन तदनुपपत्तेः. कल्पना
 नुपपत्तेर्ज्ञानानंगीकारपक्षेन युक्त इत्यर्थः. आद्ये कोटौ द्वितीयकल्प्यं शक्यते. ज्ञेयेति. वैनाशिकमतेऽपि प्र
 भावस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमादुद्वेकोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं दणिकं च तदिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्या निरोधाकाश
 रूपव्यतिरिक्तस्यैव दणिकत्वे न निरोधशब्दितस्याभावस्य नित्यत्वांगीकारेण तदभिन्नस्य ज्ञान
 स्यादपि सुषुप्ते सत्त्वं नित्यत्वं च प्राप्तमित्याह. नाभावस्येति. ज्ञानस्याभावाभिन्नत्वेन प्रभावत्वमेव स्यान्ननुभाव
 त्वेन सत्त्वं नित्यत्वं च स्यादित्याशंक्य प्रभावस्यापि ज्ञानाभिन्नत्वेन प्रभावत्वमेव न स्यादित्याह. तदभावस्येति.
 अनित्यत्वं च ज्ञानस्येति. वाङ्मात्रमेव स्यादित्यनुषंगः. वाङ्मात्रेणापि प्रभावस्याभावत्वेन ज्ञानानित्यत्वेन
 च अस्मत्सिद्धांतसिद्धिरित्याशंक्यनाममात्रेण तेन वास्तवमित्यत्वादिविशेषाभावात्त्रास्माकं दणितिरित्याह.
 न चेति. प्रभावनामेति. अनित्यत्वनामेत्यापि दृष्टव्यं. एतदोषपरिहारार्थं ज्ञेयस्यापि सतो भावस्य ज्ञाना
 न्नदोर्नंगीक्रियत इति शंकते. अथेति. तर्हि ज्ञेयाभिन्नत्वेन हेतुना सुषुप्ते ज्ञानाभावो न सिध्यति यद्यप्यभावेन
 तद्ज्ञानाभावसिद्धावपि प्रभावज्ञानाभावसिद्धेस्तस्याभिन्नत्वाभावादित्याह. न तर्हीति. यद्वा प्रभावस्य ज्ञेयस्य
 ज्ञानादेदेभावस्यापि तत्तात्पर्यादिशेषहेत्वभावात्तथा च न ज्ञेयाभावात् ज्ञानाभावसिद्धिरित्याह. न तर्हीति.
 ननु ज्ञेयस्य ज्ञानव्यतिरिक्तमंगीक्रियते तथा च प्रभावस्य ज्ञानव्यतिरिक्तत्वादभावत्वादिकं सिध्यति ज्ञान

त्व

त्या

त

स्व

स्य तु न ज्ञेयव्यतिरिक्तत्वं. तथा च ज्ञेयाभावो ज्ञानाभावात्सिद्धिरिति निरुद्धगतिकः शङ्कते. ज्ञेयमिति. ज्ञानस्य
 ज्ञेयाव्यतिरेके ज्ञेयस्याधितदव्यतिरेकावश्यंभावात्. अन्यथा उभयोरत्यन्तभेद एव स्यात्. भेदाभेदयोर्विरोधानु
 पपत्तेरिति दूषयति. न शब्दमात्रेति. इदमुपलब्धं ज्ञानस्याभावाव्यतिरेकेण नित्यत्वादिकंच स्यादेवेत्य
 पिदं दूष्यं यद्येन दोषपरिहाराय तस्याधिभेद एवांगीक्रियते तर्हि सुषुप्तौ ज्ञानाभावात्सिद्धिरित्युपसंहरति. ज्ञेय न
 व्यतिरेकेति. सुषुप्ते ज्ञानस्यादर्शनादेव प्रभाव इत्याद्यद्वितीयं शङ्कते. ज्ञेयाभाव इति. आत्मविज्ञान
 संतेर्नित्यत्वांगीकारेण त्वया तदापि तदभावावकुं न शक्यं तद्व्याह. न सुषुप्त इति. अस्तित्वमिति. तथा च ज्ञा
 नस्यादर्शनमसिद्धं सुषुप्ते पितदंगीकारादित्यर्थः. ननु ज्ञेयाभावेन तन्निरूप्यस्या ज्ञानस्यादर्शनमित्युच्य
 ते मया सुषुप्ते च स्वस्यैव स्वज्ञेयत्वात् ज्ञानदर्शनमुपपद्यते. अस्मन्मते त्वन्मते तु स्वज्ञेयत्वांगीकारात् सुषुप्ते च
 न्यस्याभावान्निरूपकाभावात् ज्ञानदर्शनास्तित्वमुपपद्यत इति शङ्कते. तत्रापीति. प्रभावस्य ले ज्ञानज्ञेययो
 र्भेदस्य साधितत्वात् तदुपपत्तेन सर्वत्र ज्ञानज्ञेययोर्भेदसाधनान्न स्वज्ञेयत्वं ज्ञानस्येत्याह. न भेदस्येति. प्रभा
 वरूपो ज्ञेयो विषयो यस्य तस्य ज्ञानस्य प्रभाव रूपो ज्ञेयस्तद्व्यतिरेकादित्यर्थः. प्रभावस्य ले भेदेऽपि न सर्व
 त्रेत्याशङ्क्य. यस्य तु ल्यत्वात् तदव्यथा कर्तुं शक्यमित्याह. न हीति. ज्ञानस्यैव्यतिरिक्तज्ञेयत्वनियमप
 स्वेऽप्रवस्थावेनाशिकः शङ्कते. ज्ञानस्येति. ज्ञेयस्यैव्यतिरिक्तज्ञेयत्वनियमांगीकारात् अस्मन्मते च ज्ञान
 स्य ज्ञेयत्वांगीकारात् न दोष इत्याह. न तदिति. सर्वस्य वस्तु ज्ञातस्य विभागे संकुरः ज्ञानं ज्ञानमेव न ज्ञेयं
 ज्ञेयमपि ज्ञेयमेव न कदाचिदपि ज्ञानमित्येकूपस्तस्योपपत्तेरित्यर्थः. अथवा हि भागोपपत्तेरिति चेदः
 व त

द

श्री०
२०

प

श

न्य

ज्ञान ज्ञेयरूपभागद्वयमेव राशीद्वयमेवांगीक्रियते न तं तीयो ज्ञानविषयक ज्ञानरूपो भावराशिरेगीक्रि
 यत इत्यर्थः. तामेवाह. यदाहीति. यस्मिन् ज्ञेयं सर्वं स्वव्यतिरिक्तस्य कस्यचिद् ज्ञानस्य ज्ञेयमित्यंगीक्रि
 यत इति ज्ञेयपदावृत्यो व्यतिरिक्तस्येति पदाध्याहारो च यदाहीति वाक्ये योऽयं अत्रैवाशिकैरिति छेदः.
 तद्विषय इति. ज्ञान ज्ञानविषयक ज्ञानात्मक इत्यर्थः. तर्हि तत्पक्षे ज्ञानात्मकस्य बुद्ध्याः सर्वज्ञत्वं न स्यात्स्वे
 न स्वस्या ज्ञानादिति शङ्कते. ज्ञानस्येति. ज्ञातुं योग्यस्य सर्वस्या ज्ञाने हि सर्वज्ञत्वं नानिः. अन्यथा शविषा
 णादेर ज्ञानात्सर्वज्ञत्वं कस्यापि मते न स्यात्. अतो नास्मन्मते तस्य दोषस्य प्राप्तिः किं तु वैनाशिकस्यैव तेन
 ज्ञानस्यावश्यं ज्ञेयत्वांगीकारात्स्वेन स्वस्य ज्ञेयत्वस्य सिद्धं हीति पूर्वग्रंथे दूषितत्वादन्ये ज्ञेयत्वस्य चानंगी
 कारात्सर्वज्ञत्वायोगादित्याह. सोपीति. तर्हि तेवमते कथं सर्वज्ञत्वं निर्वाह इत्याशङ्क्या स्मन्मते तस्य मायिकत्वे
 न तदनिर्वाहेऽपि न दोष इत्याह. किं तर्हि. वस्तुतस्तु सर्वस्य व्यवहारहेतुं ज्ञानं च त्वं सर्वज्ञत्वं न तु ज्ञानस्यापि स्व
 प्रकाशत्वेन स्वव्यवहारहेतुत्वात्. ज्ञातुं योग्यं सर्वज्ञानाद्वा तदस्तीति शङ्कः पूर्वोक्ता न वस्था दोषोऽपि तस्यैवेत्याह.
 न वस्थेति. ननु तेनैव ज्ञेयत्वांगीकारात् नानवस्थेत्यतः प्राह. स्वात्मना चेति. तिस्रं हीत्यत्र स्वज्ञेयत्वा
 संभवस्योक्तत्वात्परिशेषादज्ञेयत्वे तस्य तस्याप्येवमित्यनवस्थानि गौर्येत्यर्थः. ज्ञानस्याज्ञेयत्वे तद्व्यवहारासि
 द्धिः ज्ञानांतरज्ञेयत्वे चानवस्थातवापि स्यादिति शङ्कते. समान एवेति. स्वप्रकाशत्वेन स्वव्यवहारसिद्धे ज्ञाने मे
 र्हेत्येवास्माभिर्गीकारादनवस्थायाः प्रसङ्गिरेव नास्तीति परिहरति न ज्ञानस्येति. एकपक्षे भेदयुक्तीति मुपपादय त
 ति. नामक्येति. एवं च चैतन्यस्यैकत्वेन नित्यत्वाज्जगदिन्द्रियत्वेन तस्य सत्यत्वाच्च अधिष्ठानेनोपपत्तेः. तस्मिन्क

कानामध्यारोप-प्राप्तप्रतिपत्त्यर्थमिहोच्यतइत्याह-तथाचेदेति-चैतन्यस्यनित्यत्वेनाधिष्ठानत्वेसतिइहप्रुतौइ
दंकलानामध्यारोपणमुच्यतइत्यर्थः-ननुचैतन्यस्यनित्यत्वंपरिच्छेदप्रुतेःपरिच्छिन्नस्यचयरादिवदनित्यत्वा
दितिशंकते-नन्विति-शरीरांतस्थत्वंप्रत्यक्विवक्ष्यो-च्यतेनपरिच्छेदविवक्षयातथासतिउत्तरवाक्यविरोधा
दित्याह-नेति-प्रयोग्यत्वादपिसोद्योनिविवक्षितइत्याह-कतेति-स्वोत्पत्तेःपूर्वस्वस्याभावात्तत्कालीनपुरुषपरिच्छे
तुंनशक्नोतीत्यर्थः-बीजकार्यस्यवक्ष्यकार्यफलंस्वकारणवक्ष्यकारणबीजरूपभ्यंतरीकरोतीतिरूपमिनामो
ग्यत्वमितिशंकते-बीजवीरिति-तद्विवक्ष्योति-यथेति-दृष्टान्तेबीजव्यक्तिभेदादविरोधेपिइहपुरुषव्यक्तीकाकार
णत्वाभ्यंतरीभावयोर्विरोधइत्याह-नेति-ननुकारणीभूतबिन्नस्यैववक्ष्यफलतदंतर्गतबीजरूपेणपरिणामा
तयोःकारणकार्यबीजस्यैक्यमाशंक्यएवमपितस्यसावयवत्वाद्भवत्फलत्वाकारेणपरिणतावयवेभ्योभि
भावयवानामेवतदंतर्गतबीजरूपेणपरिणामातयोर्भेदेनआधाराधेयभावस्यादिहहुनिरवयवत्वान्न
तथात्वमित्याह-सावयवत्वाच्चेति-आद्यहेतुंविवक्ष्योति-दृष्टान्तइति-श्रूयतइति-यस्मिन्नेताःकोदृष्टकल्पादिति
यच्छब्देनैवैवपुरुषस्यांतशरीरेसोम्यसपुरुषइतितच्छब्देनभिधानादित्यर्थः-द्वितीयहेतुंविवक्ष्योति-बीजे
ति-निरवयवश्चेति-तथाचैकदेशेनकल्पादिरूपेणपरिणामएकदेशेनतत्रावस्थानंबीजवन्नसंभवतीत्यर्थः-
किंचकलानांसावयवत्वेनपरिच्छेदात्पुरुषस्यतद्विपरीतत्वादपरिच्छिन्नस्यनपरिच्छिन्नाधारकत्वंसंभवतीत्याह-
सावयवाश्चेति-यद्वासावयवत्वेनकार्यतयाभूवात्तान्निरवयवतयापरमार्थसत्पुरुषाधारत्वंनोपपद्यतइत्याह-सा
वयवाश्चेति-नन्वाकाशकार्येशरीरेआकाशस्यापरिच्छिन्नस्याभ्यंतरीभावोदृष्टइत्याशंक्यतस्यापिशरीरा

ति

श्री०
२१

कारेणावस्थानमेव लिङ्गादिविशिष्टस्यैव शरीरत्वात् न तु तदंतस्थत्वाभित्याह इति नेति युक्त्यसह मायैव च न प्रामा
ण्यादंगीकार्यमिति शङ्कते किं ह्येतनेनेति वचनस्यापि वस्तुनोऽन्यथाकरणे सामर्थ्याभावाद्दत्तुस्वरूपाविरोधेने
व बोधकत्वादप्यथाविचारवैयर्थ्यादिरुद्धार्थो न बोधाद् इत्याह वचनस्येति तर्हि अंतःशरीर इति श्रुतेः क
श्चमुपपन्निरित्याशङ्क्य पुनस्तस्य शरीरोपादानत्वेन तदनुस्यूतस्य तदंतर्गतवत्प्रतीतिस्तदभिप्रायेयं श्रुतिरिति
सदृशं तमाह तस्मादिति अं डेति अंडकारणस्य व्योम्नो यथैतदनुस्यूतत्वेन तदंतर्गतवत्प्रतीतिस्तद्वदित्यर्थः
यद्वा लोकाभ्रमसिद्धं परिच्छिन्नत्वमनूद्यते श्रुत्येत्याह उपलब्धीति तत्राभिव्यक्तेर्वा तदंतर्गतत्वव्यपदेशाद्
त्याह उपलब्धते चेति ननु यस्मिन्नेताः को डशकलाः प्रभवन्तीति प्रनेनाध्यारोपस्योक्तं वा तस्यैवोभित्यादिना
पुनः सृष्टिकथनमधिकमित्यत आह यस्मिन्निति अत इति क्रयप्रतिपत्त्यर्थं सई सोभित्याद्युच्यत इत्यर्थः तत्प्रतिपत्तिश्च क
लोसति प्रतीतिपत्तिर्लोक्यार्थं विपर्ययेण तु क्रमोत्तुपपद्यते चेति न्यायेन कार्यस्य स्वस्वकारणक्रमेणापवादसौकर्यार्थं चे
त्यर्थः इक्षणात्तेः प्रयोजनमाह चेतनेति सृष्टीति सृष्टिः प्राणादेः सृष्टिस्तस्या उक्त्यादिकत्वं क्रमः प्राणाद्यु
क्ताभित्याद्युक्तानंतर्यमादिशब्देन लोकेषु नाम चेत्याधाराधेयविशेषो गृह्यते ननु इक्षणात्तस्यानचेतनपूर्वकत्वं
सिद्धिः न्यायेन चेतनस्याकर्तृत्वेनाह हेतुत्वे चेतनस्य प्रधानादेर्विक्रियावत्त्वेन हेतुत्वे चेति ईदृशस्यान्य
थाने तत्त्वादिति सांख्यः शङ्कते न चोत्तमेति प्रकर्तृत्वस्य तत्रेदमित्यनेनान्वयः आत्मा प्रकर्तृत्वतत्त्वत्वा
सतीदं कर्तृत्वं वचनमनुपपन्नमित्यर्थः किंच तस्य कर्तृत्वांगीकारेण कर्तुः कुलात्वादौ वसहकारिसा
धनांतराभावादात्मनो दुःखाद्यनर्थहेतुप्राणादिसंसारकर्तृत्वा अनुपपत्तेः श्रानुपपत्तौ सृष्ट्ववचनमित्याह

आत्मनोपीति. कर्तृत्वेपीत्यपिशब्दान्वयस्तर्हि किं कर्तृ. अत आह. प्रधानमिति. कर्त्तृत्वेति क्रियाशक्तिमत्प्र
 तः. अतर्जित इत्यन्वयः. ~~पुरुषार्थमिति. पुरुषार्थमिति. पुरुषार्थमिति. पुरुषार्थमिति. पुरुषार्थमिति.~~ ननु प्रधानस्याचेतनस्य प्रयोजनार्थे
 ह्यभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरत आह. पुरुषार्थमिति. पुरुषश्चेतनस्य भोग्यवर्गस्य मर्थप्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्तते
 वत्सविवक्षार्थमचेतनस्य धेनुदेहगतक्षीरस्य सत्त्वादिचिद्वृत्त्यर्थं मं बुनश्चाचेतनस्य प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः. ननु प्र
 धानस्याप्येकत्वेन सह कार्यभावात् कारणत्वा अनुपपत्तौ अगत्या चेतनस्यैव कथंचित्कर्तृत्वं वाच्यमित्यत आह. सत्त्वादि
 ति. सत्त्वादिगुणत्रयस्य साम्यावस्था प्रधानमिति सांख्यमतं तत्र सत्त्वादिगुणैरनेकात्मके प्रधाने कारणसत्तिपु
 रुषस्य कर्तृत्वं च न भगतेरभावादन्यप्यन्यमित्यन्वयः. यदि चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृश्येति
 मन्येत्तर्हि परमाणुकारणवादोऽस्तु तत्रेश्वरस्याधिष्ठातुः सत्त्वादित्याह. ईश्वरेत्येति. अत्राधिसत्त्वित्यस्यानुप
 पत्तिमिति पूर्वोक्तान्वयः. तर्हि इक्ष्वाकुश्वरस्य कारणमिति तत्र आह. तस्मादिति. पुरुषार्थेनेति. पुरुषस्य भोग्यवर्गार्थेनेत्य
 र्थः. मुख्ये इक्ष्वाकुश्वरस्य भोग्यवर्गार्थेनेति न नियतक्रमेण प्रवर्तमानत्वेन योगादेक्षतेति गौणः प्रयोगः. मा एव केपेयं न्यगुणयोगो
 न. अत्र प्रशब्दप्रयोगवदित्यर्थः. न न्येवमपि इक्ष्वाकुश्वरस्य प्रधाने पुरुषशब्दः कथं मत आह. यथा राक्ष इति. तद्वदिति. पुरुषस्य
 भोग्यवर्गकारिणि प्रधाने पुरुषशब्दोऽप्येव चार्थिक इत्यर्थः. स्वतो कर्तृत्वरूप्यात्मनः मायोपाधिकं कर्तृत्वं संभवती
 ति हृदि निधाय प्रथममापाततः प्रतिबंधापरिहरति. नेति. बुद्धिः कर्त्री भोक्तृपुरुष इति वदति. सांख्येयस्यैव
 भोक्तृत्वमुक्तमित्यर्थः. श्रुतिप्रामाण्यादिति. श्रुत्युक्तं जगत्कर्तृत्वमविकारिणोपि कथंचित्तिवर्हिमिति. सां

गुणेन

परिहारं

खंडः १

रव्यः प्रतिबंदि शंकते. तत्त्वांतरेति. भोगो नाम सुखानुभवः स च पुरुषस्य स्वरूपभूत इति तत्त्वांतरापत्तिरुक्त एव न
रिणामइत्यर्थः. परिणामो हि पूर्व रूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः. सा च रज्ज्वात्तत्त्वांतरापत्तौ विज्यतीत्युक्तं
तरापत्तौ वा अनित्यत्वादिकमावेदे देवतिभोत्याविवेकोपाधिकं भोक्तृत्वमंगीकर्तृत्वं च तेन तदात्मककर्तृत्वोपि तुल्यं
प्रभिप्रेत्य मुख्यपरिहारमाह. नति. एकस्य वस्तुतोऽसंख्यस्य कर्तृत्वात् कोमस्यापीत्यपेक्षार्थः. उपाधिकृतकर्तृत्वसं
भवादविद्यारूपसहायस्य संभवाद्भोत्यास्वस्माद्भुज्जीवानामनामकामानोसंभवात्तत्पुरुषार्थाद्यं स्वरूपं तत्त्वाविध
स्याप्युपपद्यत इति नाचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्य तदुक्तमिति भावः. नामरूपेति. अनभिव्यक्तं नामरूपेति. वंध ३६
मोक्षदीप्त्यादिशब्देन तत्साधनमुच्यते मोक्षसाधयेति प्रतिकर्मित्वेन सोपाधिकत्वं मुक्तं परमार्थस्य प्रत्येकगम्यत्वमाह.
सर्वेति. एवंभूतस्यात्मनो न स्वरूपमिह्याह. न तत्रेति. कस्यचित्त्वेति. कस्यचित्तुं प्रवृत्ता इत्यर्थः. पुरुषस्य निर्व
शेषत्वेन तस्मिन्वस्तुतः कर्तृत्वायोगात्तदोपपत्तिमेवेति कस्यचित्तुं प्रवृत्ता अपि सर्वविरोधनिरासकाग्रमप्रमाणेक
शरणत्वाभावाप्रत्यक्षादिविरोधापत्त्या. पारोपितत्वांगीकाराच्च त्रसंतः सर्वपरमार्थतएवेच्छेति तत्रापि अ
चेतनस्य भोक्तृत्वायोगात्तन्मात्रमात्मनोऽंगीकुर्वन्ति कर्तृत्वमंगीकारं तु प्रधानस्यांगीकुर्वन्तीत्यर्थः. तर्हि तस्य
को दोष इत्याशंक्य भोक्तृत्वांगीकारे तथैव तस्यैव कर्तृत्वमपि स्यादित्यन्येः शिदित्वाः संतः स्वमतात्प्रच्यवत
इत्याह. अन्येति. कृतायाः शिदित्वायाः बुद्धेः विषयाग्रधीना शिदितबुद्धय इत्यर्थः. तर्हि सांख्यशिक्षकस्य
तार्किकं मतं ग्राह्यमत्र आह. चयेति. तस्यापि स्यात्स्वो न शिदितत्वा न्नदपि ग्राह्यमित्यर्थः. तर्हि कस्य तार्किकस्य
मतं ग्राह्यमित्याशंक्य न कस्यापीत्याह. इत्येवमिति. तर्हि तया तार्किकं मतं किमर्थं दृश्यते परस्परमेव तैर्दृश्यत्वात्

बंध

ली

स्य

तव तद्देवदेवादिमत्वप्रसंगश्चेत्यत आह. अत इति. विरोधोऽङ्गकारणमिति. पारमार्थिकतया भेददर्शनमित्यर्थः. सं
 रक्षितेति. भेददर्शनस्य परस्परसंक्षेपे दोषप्रसक्तत्वादहेतुनिर्मुक्तमिति निश्चितवृत्तिः. सन्निवृत्तिरसर्वविकल्पेभ्यः उपशान्ते
 भवतीत्यर्थः. दोषदर्शनं किंचिन्नयत इति यदुक्तं तदेव प्रपञ्चयन्कर्म. हादेरासौयतत्वेमेव परेणापि वक्तव्यमित्याहुः
 किंचेत्यादिना. तत्रादौ भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विशेषस्य वस्तुमशक्यत्वात्तयोराश्रयव्यवस्थानसंभवतीत्याह. भोक्तृत्वे
 ति. आश्रयमीवहा. शं वसरोक्तं विशेषं शं कते. नन्विति. स्वमस्थोर्विन्नयत इति. चिद्रूपेण विक्रीयत इत्यर्थः. तत्रोक्तं
 रिति. अनेकवास्तुशुद्धादियुक्तस्वविलसणमहदादिक्रमेणेत्यर्थः. पुरुषस्य चिद्रूपेण विक्रीयमाणत्वात्तदपि न
 अशुद्धादिकं वा प्रधानस्य तु आकारांतरेण परिणामात्पूर्वरूपत्यागादशुद्धादिकं स्यादित्यर्थः. किंचिद्रूपेण परिण
 म आगंतुको वाक्वा. प्रायः प्रागंतु कविशेषवत्त्वेन अनित्यत्वाद्यापत्या प्रधानादिविशेषश्च. भोगानंतरं पुनः स्व
 रूपावस्थाना अनित्यत्वादि दोषश्चेत्प्रधानस्यापि प्रत्ययेतथात्वांगीका नतयोर्विशेषः स्यादिति दूषयति. नस्मा
 विति. संग्रहवाक्यं विवृणोति. प्रागिति. अस्यां कल्पनायामिति. चिद्रूपेण तत्त्वोत्तररूपेण विक्रिया कल्पनायामपि
 विचार्यमाणे अर्थेति न कश्चिदपि विशेषो लभ्यत इति तयोर्विशिष्टाविक्रियेति वाङ्मनः त्रैलोक्यकल्पने उच्यते
 इत्यर्थः. द्वितीयं शं कते. अथेति. चिन्मात्र एवेति नत्वांगंतु कं रूपान्तरमित्यर्थः. नहि कर्मजन्यः कादाचित्को भो
 गनसिद्धोदित्यहं नतहति. एतद्दोषपरिहाराय प्रागंतु कं परिणाममोहिकृत्य भोगकालीनविक्रियावत्त्वं
 भोगः सच पुरुषस्यैव प्रधानस्येति भोगसदसत्त्वविशेषमात्रेण शं कते. भोगकालेति. तत्रापि किं भोगकालीन
 विक्रियामात्रं भोगः उत तत्कालीनचिन्मात्रगतविक्रिया भोग इति विकल्पः. एतद्भोगकाले प्रधानस्यावस्तुत्वा

व

द्याकोरेण विक्रियावत्तादौगः स्यादित्याह निति द्वितीयं शंकेते चिन्मात्रस्येवेति चिन्मात्रस्येव विक्रियेत्येव कोरेण धर्मं
तरगत विक्रियानयेदा चैतन्यविक्रियाभोगइत्युच्यते वा चैतन्यमात्रगत तदसाधारण विक्रियाभोगइति वा नायः सु
खादिरूपप्रधान विक्रियाविना भोगसिद्धिः न द्वितीयः चैतन्यासाधारण विक्रियेव भोगइत्यत्र हेतुभावात्सा साधार
रणविक्रियाभोगइति वक्तव्यं तथा च प्रतिप्रसंगः सर्वस्यापि स्वासाधारण विक्रियावत्तादौगकात्वीनासाधारण
विक्रियावत्तु प्रधानस्याप्यस्ति तत्कालीनसुखादिविक्रियावत्तादिनिदूषयति ओस्मिति नेनु भोगकात्वीनासाधारण
विक्रियेव भोगः न चाग्रादेस्तत्कालेनियमेन विक्रियास्ति न च प्रधानस्यापि प्रसंगः इष्टापत्तेरिति शंकेते प्रधाने
ति भोक्तृदिशेषी उभयोरपि भोक्तृत्वशेषशेषीभावेन स्यादित्याह निति ननु भोगः सत्त्वगुणप्रधान चेतोरूपेण परि
त एप्रकृतेरेव धर्मस्तस्याः विक्रियोपपत्तेः न पुरुषस्य तस्य अविक्रियत्वाच्च तस्य भोगभावे प्रसंगस्तस्य तथा विधिविचि
प्रतिबिंबितत्वात्त्रेण भोक्तृत्वव्यपदेश इति शंकेते भोगधर्मवतीति सत्त्वगुणप्रधानं प्रसंगप्रधानं यस्य सति
स्मिन् चेतसीत्यर्थः तर्हि चित्तगत भोगेन चैतन्येव शेषो जायते वा न वेति विवेकः न द्वितीय इत्याह निति किंचास्मि
न्यक्षेस्वकीयं शास्त्रप्रणयनं च व्यर्थं स्यादित्याह भोगरूपेति आद्ये सर्वशेषः साम्यो वा असाम्यो वा इति
विकल्पसत्यविशेषवत्पुरुषस्य विकारित्वं स्यादिति मनसि निधाय स्यारोपितविशेषवत्त्वमस्तीत्यहं शंकेते
अविद्येति अनर्थेति भोगरूपेत्यर्थः तर्हि भोक्तृत्वविशेषवत्कर्तृत्वादिविशेषस्य प्रधानादेः शेषत्वमेवांगीकर्तुं
युक्तं नार्थवैशम्यं अस्मदुक्तं इति बंधमोक्षव्यवहारसिद्धयुपपत्तेस्तथा कन्यनयां प्रयोजनाभावात्प्रमाणभावात्
त्युत सर्वश्रुतिविरोधाय तोक्तेत्याह परमार्थ इति पुरुषादुत्तरं च प्रधानमित्यन्वयः उक्तदोषजातं सांख्यस्यम

व

तं मोक्षकामिना नादत्तं विमितिज्ञापनार्थमुक्तं. न तु देवपक्षपातादित्याशयेनाह. इति नादत्तं चेति. आत्मैकत्वपक्षेऽपि
 निरसनीयं बंधाभावोक्तः शास्त्रप्रणयनानर्थक्यं शंकेते. एकत्वेपीति. किमात्मैकत्वं निश्चयवतं प्रति तस्यानर्थक्यमुच्यते
 तेन द्वितीयं प्रतिवर्तिविकल्प्य आद्यप्रतिषेधनाभावादानर्थक्यं दोषाभावमाह. न अभावादिति. दोषापादनाभावादिति
 त्वर्थः. संग्रहोक्तं विवृणोति. आत्मैकत्वे इति. निश्चित इति शेषः. तदभावे शास्त्रप्रणेतृभावे इयं कल्प्यते नैव
 अर्थवदनर्थकं चेति विकल्प्य नैवानुपपन्नैत्यर्थः. नैवानुपपन्नैति पाठे तु तदभाव इत्यनेन एकत्वं निश्चयाभा
 वोऽभिधीयते तदानीं निरसनीयं बंधादिसत्त्वादियं कल्प्यना बंधनिवृत्त्यर्थं शास्त्रप्रणयनकल्प्यता नानुपप
 न्नैति योज्यं. किं चात्मैकत्वं निश्चये जाते तन्निश्चयजनकत्वेन शास्त्रार्थवत्त्वस्य स्यानुभवंत्वात् नैयं शंका क
 र्त्तुं मयि न शक्येत्याह. अनुपपन्न इति. प्रमाणार्थ इति. प्रमाणस्य शास्त्रस्यार्थः प्रयोजनमित्यर्थः. एकत्वं नि
 श्चयवतं प्रति शास्त्रानर्थक्यं कल्पनाभावमुक्त्याप्युक्त इत्याह. तदनुपपत्तौ चेति. अत्रानुपपत्तौ निश्चयः ए
 कत्वं निश्चयाभावदशायां तु निरसनियः शेषिते बंधसत्त्वानर्थक्यं तदधिष्क्रत्योक्तं मि. त्याह. शास्त्रप्रण
 यनेति. अनेन द्वितीयः कल्पो निरस्तः. श्रुतिगतं तत्र शब्दं व्याचष्टे. अन्यत्रेति. आद्यं लेपिमत्रोपनिषदि हे
 विद्ये वेदितव्यं इत्युपक्रम्य अपरविद्यां च वेदादिरूपा परा तु दृश्यत्वादि प्रत्यक्षमित्तं सर्वं हेतवस्तु विषयेत्युक्तं
 विद्याविद्ययोर्विषयभेदः शास्त्रस्यादावेव रश्चित इत्याह. अत्र चेति. अहेतवादेः सर्वा शंका नांश्रुतिप्रामा
 ण्ये नैव निरासार्थं किं चोक्तं हि तत्र शंका श्रुतस्यापि नात्र प्रवेश इत्युपसंहरति. अत इति. राजप्रमाणेति. प्रमा
 णराजैत्यर्थः. राजदेतादिवात्परनिपातः. वेदां तत्रैव मेव राजे वराजा तद्वाहवः तदुक्तं व्याख्यातेऽनुसंगे आत्मैक

सिद्ध

श्री०
२४

मा

त्वमेवविषयइवदेशइवदेशोरद्वलीयत्वात्सतार्किकभट्टेयोधैर्नप्रवेश्यःइत्यन्वयः पूर्वमुक्तदोषश्रित्यकरोति.
 एतेनेति. उपाधिकृताः अनेकाः शक्तयः साधनानि चेतत्कृतस्य भेदस्यानेकत्वस्यसत्त्वादित्यर्थः. आत्मेति. आ
 त्मनोयोऽनर्थः संसारस्तत्कृतत्वमित्यर्थः. आदिशब्देऽप्राप्तकामत्वेनप्रयोजनापेक्षानुपपत्तिः संग्रहीताक
 त्यनयास्त्वव्यतिरिक्तस्य जीवस्य सत्त्वात्तस्यसंसारोनात्मनस्तदीयकर्मफलदानार्थंच प्राप्तकामस्यापि स्थे
 दिप्रवृत्तिः संभवति सर्वव्यवहारस्यापि स्वप्नलुप्तत्वाद्वास्वप्नइव सर्वमप्युपपद्यतइति सूत्रभाष्यादावेवप
 रिहृतइत्यर्थः. संख्येन स्वप्नक्षेपयुरुषशब्दस्य ईक्षणस्य चोपपात्तमनुद्यनिराकरोति. यस्मिन्ति. यजमानः मुक्ता
 प्रस्तरइत्यादौ उपचारोदृष्टइत्याशं क्त्वाह. तत्रैवोपाति. प्रधानपक्षे न केवलमिदं एव न्यनुपपत्तिः
 वस्तुतस्त्यस्मद्बुद्धमपि न संभवतीत्याह. इदंत्विति. मुक्तेति. मुक्तान्वयं जयित्वा बंधान्प्रत्येवप्रवृत्तिः कर्तु
 कर्माद्यपेक्षया बंधमोक्षादिशब्दितभोग्यवर्गार्थी व्यस्थिताप्रवृत्तिर्नपि पद्यतइत्यर्थः. अनेन पुरुषार्थप्रयो
 जनमुरीकृत्य प्रधानं प्रवर्ततइति यदुक्तं शंकावसरे तन्निरस्तः इश्वरकारणवादे तु न कोपि दोष इत्याह.
 यथोक्तेति. एवं परमद्वयनिराकृत्य प्रकृतश्रुतिव्याख्याने कुर्वन्संप्राप्तमस्तु जनेत्यस्य तात्पर्यार्थमाह. इश्वरे
 लोवेति. राक्षसेत्यर्थः. अक्षमार्थप्रश्नपूर्वकमाह. कथमिति. हिरण्यगर्भ इत्याख्यायेनोपा
 धिना आत्मनो न वनितं बुद्धमिदं सर्वं प्राणं समष्टिप्राणमित्यर्थः. यथाश्रुते कस्मिन्बहमुक्तांतइत्यादिना
 आत्मन उक्तां त्याग्याधिष्ठे. अस्तु तत्वाहिरण्यगर्भस्यातथात्वाद्युक्तमविरोधापत्तेः. हिरण्यगर्भ इत्यभि
 व्युक्तिस्वात्मनो हिरण्यगर्भादिसंसारिभावोपि एतदुपाधिके इति सूत्रे चयितुमिति बोध्यं. तस्य समष्टित्वमाह
 कस्मिन्बहमुक्तांतइत्यादिना

न

मुक्ता

व

स्य जीव

हि
स्त

सर्वति. अंतरात्मानमिति. सर्वस्थूलप्ररीतिंतरत्वादस्मबुद्धिगेचरत्वाच्चांतरात्मासइत्यर्थः. ततइति. आनंतर्था
 र्थपंचमीएवमुत्तरत्रापिनचभूतकार्यत्वात्प्राणस्यकथेततः पूर्वकालीनत्वमितिवाच्यं सुखं सुखं भूतस्य न त
 रंप्राणमस्य जेतितिकल्पनीयत्वात्. नचैतदनंतरं भूतस्य शुक्तिविरोधः शक्यतया. पंचीकृतस्थूलभूतविषयको
 पपत्तेः. अतएव भोगसाधनाधीष्टो न नीत्युक्तं सुखमाणां तथात्वायोगात् न चैवमपि स्थूलभूतस्य नंतरमि
 दियमनः सद्युक्तिविरोधः भूतारब्धदेहादिद्वितानामेव तेषां कार्यक्षमत्वेन तेषां तत्त्वबोद्धेरिति भावः. भोगसा
 धनाधिष्ठानत्वमिति भावः भूतानामात्मिकमाणात्वादित्याह. कारणनीति. तेषां भूतानां त्वक्षणतया शब्दगु
 णमित्यादिना अस्याधारणगुणोक्ताः पूर्वपूर्वगुणानुवृत्तिस्तु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरोपादानत्वरत्वनार्थस्थो
 ल्यतारतम्ये सिद्धार्थच उक्तेति बोध्यं. वायुमिति श्रुतौ वायुरित्यादिप्रथमाः द्वितीयार्थाः. प्राणमस्य जेतित
 द्वितीययोपक्रमात्. तैरेवेति. अपंचीकृतावस्थायामित्यर्थः. तस्य चेष्टरमिति. नियामकमित्यर्थः. संकीर्ण
 माणनामिति. अविश्रुद्धसत्त्वतया पापाचरणेन तैः पापैः संकीर्णमाणा नां संकरपरिहाराय चित्तमुद्धिसा
 धनंतपोऽस्य जेतित्यर्थः. फलमिति. लोकेयते मुच्यत इति लोकोः फलमित्यर्थः. नामचेति. ब्रह्मणादिना
 म्ना उक्तं व्यवहारासंवेगार्थमित्यर्थः. नचैश्वरस्य स्थूलोत्तया कल्पनां सत्यत्वं मंगीकृत्य मारोपरूपे शुक्तिर
 जतादौ स्त्रकृत्वे व्यवहाराभावादित्याशंक्य. अणुव्यवहृं भने जमर्दनादिना प्रयत्नेन सद्यस्य द्विचंद्रम
 शकमदि केदेगरोयत्वदर्शनात्. अथश्रान्तरथयोगाद्यथः सजतइति स्त्रकृत्वे नोक्तस्वप्नपदार्थस्य च
 भ्रमत्वदर्शनामेवमित्याह. एवमेताइति. अविद्याकामकर्मदिदोषरूपं यद्दीर्घं तदपेक्षया तत्साधनीकृत्ये

ल्यर्थः तैमिरिकशब्दो नेत्रे अंगुल्यवत् प्राद्युल्लक्षणार्थः एवमात्मप्रतिपत्त्यर्थमध्यासोपमुक्तादपवाद
 मवतारयति. पुनस्तस्यैवेति. ग्रामादिवैदेन गंतव्यत्वं नमं वारयति. आत्मभावइति. अस्तशब्देन ना
 शो नाभिधीयते अदकोपाधि नामरूपयोर्नाशो धिस्वरूपस्य समुद्रात्मना विद्यमानत्वादित्याह. स्वात्मरूपतिरस्कार
 मिति. पूर्वस्वरूपतिरस्कारमित्यर्थः. तद्वद्विस्ति. नामरूपनाशानंतरं परिशिष्टं उदकेन क्षणं वस्तु समुद्रइत्येवो
 न्यते. इत्यन्वयः. पुरुषस्येति. कर्मणिषष्ठि. पुरुषं स्वात्मरूपं परिणतः सर्वस्वरूपत्वेन पश्यत इत्यर्थः. दृष्टुरित्यु
 क्तं. प्रागुक्तस्य दर्शनस्य कर्ता प्रतीयत इत्यत आह. दर्शनस्य स्वरूपभूतस्येति. स्वरूपत्वे दर्शनस्य तत्र कर्तृत्वानु
 पपत्तेस्तदर्थकर्तृत्वप्रत्ययविरोध इत्याशंक्य. प्रकृतः सर्वतः स्वप्रकाशक इत्यत्र यथा कर्तृत्वकस्य प्रत्ययस्योपचरित
 तत्वं तद्वदिहायीत्याह. यथा कर्तृ इति. नदीनामिवेति. इवशब्दस्तथाशब्दार्थयथा नदीनाममुद्राय न तथा पुरुषो
 यनेमित्यन्वयः. अस्तगमनस्वरूपमाह. मिद्येते इति. नामरूपभेद एव अस्तगमनमिहेत्यर्थः. यथा स्वमिति
 यस्य यत्स्वरूपं प्राणाद्यात्मकं तदधिनिधत्त इत्यन्वयः. पुरुष इत्येव प्रोच्यत इत्यस्यार्थमाह. भेदेवेति. यदनहोम
 ति. कन्ना नोदि. रूपं प्राणेष्वधिष्ठानो भयात्मकं सत्यान्तरि धुनरूपं तज्जारेयस्य नामरूपात्मकस्य भेदे अ
 धिष्ठानात्मकं रूपं पुरुषात्मना उच्यत इत्यर्थः. यथा समुद्रस्वरूपभूतं जलमेवैराहृष्याभिरुक्तं गंगादिनाम
 रूपोपाधिना समुद्रादिभिर्विवक्ष्यमाणं तदुपाधिविगमे समुद्रस्वरूपमेव प्रतिपद्यते. एवमविद्याकृतनाम
 रूपोपाधिवशादात्मनाभिन्नमिव स्थितं सर्वजगदिह यथा प्रविद्याकृतनामरूपविगमे ब्रह्मात्रतया वशि
 ष्यत इत्यर्थः. एवं प्राणादिके. नोपाधिके आत्मन उक्रमणादिशब्दितमरणादिव्यवहार इत्युक्तेः प्रयोजनं प्राणा

ते

ति

प्र. प्र. ना.

दिनिवृत्तौ ३ क्रमणादि सर्व संसार धर्म रूहेतात्मरूपावस्थानरूपं दर्शयितुं स एष इति वाक्यं व्याचष्टे. य ए
वं विदुर्नित्यादिना. परित्वा रा इति. ना ज्ञे. परितः. ना ज्ञे ने म्यां च प्रो ता स्तय क्वा सु विशेषा दुत्यर्थः. यथा प्रवेशि
ता इति. यथा वत्सम्यक् प्रवेशिता इत्यर्थः. मा डो र्थं त्यतिरेक प्रदर्शने न स्य स्यति. न चेदिति. प्रियाणां कृता
र्थता बुद्धिजन नार्थता नित्यादि वाक्यं व्याचष्टे. तानेव मिति. प्रक्रियणे नेति. प्रक्षेपणे त्यर्थः. पितृ त्वं त वेत्ति
जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति. प्रचदाता नयाच्चा नायं चैती पितर स्मृत इति स्मृतेरित्यर्थः. यो स्मा
कमि. हेतुत्वे स्मा त्यर्थं वदन् पितृ त्वेति मा त्रेण विद्या निश्चिन्ता किं वै तमि त्यपेक्षया स्व शरीर मेव परिचार
कतया दा स्य भावेन गुर वेद तमि त्याह. तस्मादिति. पितृ त्या देव किं पूज्यतर त्वं परिचार्य त्वं स्वा मित्वं कि
३ मुवक्तव्यमित्यर्थः. अत एव वा सनेय के मां चापि सह दा स्या येत्युक्तमिति भावः ॥ ॥ ॥ इति श्री
मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्री मत्कैवल्येन्द्रशिष्य ज्ञानेन्द्र गुरु चरणसेविनारायणेंद्रसरस्वतीविरचि
त प्रश्नोपनिषद्वाच्यविवरणं समाप्तम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्री ॥ सोमेश्वरो विजयते जगदेकनाथः ॥ ॥

९३
१२

९३
१२

९३
१२

९३
१२

श्री०
॥ २ ६ ॥